

ՄԱՐ-Ի ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԵՐԸ

Մաս առաջին: ՀՅ Դաշնակցության գործունեության
առաջին տարիները¹

Բանալի բառեր–Մար, ՀՅ Դաշնակցություն, Սիմոն Զավարյան, Երևան, Գանձակ, դինամիտ, Զալալօղլի, Կիպրոս, Արմեն Գարո, հնչակյաններ, Կ.Պոլիս, Օսնիկ Դերձակյան, Բաբկեն Սյունի:

Միքայել Տեր–Մարտիրոսյան
(Մար Շիմոն, Մար)

ՀՅ Դաշնակցության գործունեության առաջին երեսնամյակին վերաբերվող հիշողությունները աղբյուրագիտական կարևոր արժեք ունեցող վավերագրեր են: Դրանք լրացնում են կուսակցության պատմության վաղ շրջանի մասին սահմանափակ թվով փաստաթղթերում առկա տեղեկությունները, բացահայտում են ժամանակի ոգին ու ներկայացնում հայ ազգային–ազատագրական շարժման առավել ուշագրավ դրվագները:

Հայտնի է, որ ՀՅԴ հիմնադիրներից ու նրանց գինակիցներից մնացել են շուրջ երկու տասնյակ ոչ մեծ ծավալի հիշողություններ կուսակցության ստեղծման և վաղ շրջանի գործունեության վերաբերյալ, որոնց մեծամասնությունը վաղուց արդեն հրապարակվել է դաշնակցական մամուլի օրգաններում և առանձին ժողովածուներ

¹ «Վէմ»-ի ներկա համարից մաս առ մաս հրապարակվող ՀՅԴ հայտնի գործիչ, 1898-ից Լեոնավայրի (Կիլիկիա) Պատասխանատու Մարմնի անդամ Մարի՝ **սեփական ձեռագրով** շարադրված հուշերը վերնագիր չունեն: Դա պայմանավորված է թերևս նրանով, որ խորհրդային շրջանում վատառողջ վիճակում իր հիշողությունները թղթին հանձնած ՀՅԴ նախկին գործիչը այդպես էլ չի հասցրել ավարտել շարադրանքը, որը, սկսվելով հայության 1880-ականների զարթոնքի նկարագրությամբ, ընդհատվում է 1913 թ. Բալկանյան առաջին պատերազմի անցքերով: Չի բացառվում նաև 1920-ականներին Ստեփանավանում ու Ծաղկաձորում շարադրված և ապա Մար-ի հարազատների կողմից շուրջ 90 տարի խնամքով թաքցված այս ձեռագրի մի մասի կորուստը: Ուստի նյութն ավելի մատչելի դարձնելու համար հրատարակիչների կողմից ավելացվել են ընդհանուր վերնագիր ու ենթավերնագրեր, որոնք բացակայում են ձեռագրում: Մար-ի հուշերի տարբեր բաժինները հրապարակելու ընթացքում այսուհետ ևս դրանցից յուրաքանչյուրն ուղեկցվելու է առանձին ներածականով, որ ներկայացվելու է հուշագրի գործունեության տվյալ ժամանակահատվածի համառոտ պատկերը: Ընդունվել է տպագրության 25.07.2015: **ԽՍՐ.**:

րում ու դրվել գիտական շրջանառության մեջ²: Սակայն ժամանակին Օսմանյան կայսրությունում, իսկ հետագայում ԽՍՀՄ-ում կուսակցության գործունեության վրա դրված արգելքների պատճառով առանձին անհատների, հիմնականում դաշնակցական գործիչների **հարազատների ու ազգականների** մոտ մինչ օրս պահպանվում են ՀՅԴ գործունեության տարբեր շրջանները լուսաբանող հիշողություններ և փաստաթղթեր: Տասնամյակներ շարունակ խնամքով թաքցված նման **նշխարներից** մեկը ՀՅԴ հիմնադիր սերնդի ներկայացուցիչ Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանի (1869–1931 թթ.) անտիպ հիշողություններն են, որոնք նա շարադրել է 1926–1928 թթ. Ստեփանավանում և ապա՝ Ծաղկաձորում: Ցավոք, ծանր հիվանդությունը, որը Մար-ը ձեռք էր բերել օսմանյան բանտում, իր բացասական հետքն էր թողել նրա առողջության վրա, ինչն էլ թերևս հնարավորություն չի տվել ավարտել հուշագրությունը:

Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանը 1890-ական թվականների և 20-րդ դարակզբի ՀՅԴ ակտիվ գործիչներից մեկն էր, ով հայտնի էր «**Մար Շիմոն**» կամ «**Մար**» կուսակցական ծածկանուններով: Մար-ի նամակները ժամանակին տպագրվել են Սիմոն Վրացյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Դիվան ՀՅ Դաշնակցութեան» երկհատորյակում, սակայն հասկանալի պատճառներով արտասահմանում գտնվող նրա կուսակցական ընկերները տեղյակ չեն եղել Մար-ի հիշողությունների գոյության մասին:

Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանը ՀՅԴ Երևանի (Մրգաստանի) կենտրոնական կոմիտեության առանցքային դեմքերից մեկի՝ նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանի (Ա-Դո) եղբայրն էր: Ուստի ամենևին էլ պատահական չէ, որ նրա հուշերը մեր կողմից ձեռք են բերվել Հայաստանի պետական պատկերասրահի արխիվում պահվող Ա-Դո-ի անտիպ աշխատությունները փնտրելու ընթացքում: Սկզբում, մեզանից անկախ պատճառներով, չհաջողվեց հայտնաբերել և հրատարակության պատրաստել այդ արժեքավոր հետազոտությունները, սակայն քիչ անց մեզ օգնեց դիպվածը: Հայաստանի բազմավաստակ գիտնականներից մեկը՝ Գրիգոր Կարախանյանը, մեզ ծանոթացրեց Ա-Դո-ի դստեր՝ **տիկին Ադոլյայի** հետ, որը տրամադրեց հոր աշխատությունների պատճենները: Նա մեզ տեղեկացրեց նաև, որ իր հորեղբոր՝ Մ. Տեր-Մարտիրոսյանի թոռնուհու՝ **Գայանե Շահոյանի** մոտ պահպանվում են պապի անտիպ հուշերը: Այդ կերպ մենք կարողացանք ծանոթանալ Մ. Տեր-Մարտիրոսյանի թոռնուհու՝ տիկին Գայանե Շահոյանի հետ, ով սիրով մեզ տրամադրեց իր պապի հուշերը:

Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանը ծնվել է 1869 թ. Նոր Բայազետում (այժմ՝ ք. Գավառ, Գեղարքունիքի մարզ): Նրա ազգանվան «Տեր» մասնիկը հուշում է, որ նախնիները եղել են հոգևորականներ: Հայրը՝ Գրիգորը, զբաղվել է ամուսնով ու անասնապահությամբ, բայց հիվանդությունը հնարավորություն չի տվել ապահովել բազմանդամ ընտանիքի (հինգ տղա և երեք աղջիկ) նվազագույն կարիքները: Սակայն հայրը կարողանում է ավագ որդուն՝ Սիրականին, ուղարկել Երևան, որտեղ նա ուսանում է թեմական

² Ավելի մանրամասն տե՛ս **Գևորգ Խուդինյան**, ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Եր., 2006, էջ 25-26:

դպրոցում: Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը որոշ ժամանակ անց դառնում է «Մշակ» թերթի երևանյան թղթակիցը: Նրան այդ պաշտոնում հետագայում փոխարինում է կրտսեր եղբայրը՝ Ա-Դո-ն:

Միքայել Տեր-Մարտիրոսյանի վաղ շրջանի գործունեության վերաբերյալ տեղեկությունները սակավ են: Հավանաբար նա նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, ապա ուսանել է Երևանի թեմական դպրոցում, որն ավարտել է 1889 թ: Նույն թվականի սեպտեմբերից մինչև 1890 թ. որպես ուսուցիչ դասավանդել է Ախալցխայի հայկական դպրոցներից մեկում, որտեղ դպրոցական տեսուչն էր Ստեփան Մալխասյանը: Իսկ 1890-1895 թթ. Միքայելը դասավանդել է Գանձակի հայկական երկդասյա դպրոցում: Մ. Տեր-Մարտիրոսյանի խոստովանությամբ, հենց այդ տարիներին է ձևավորվել իր աշխարհայացքը, և նա որոշել է իրեն անմնացորդ կերպով նվիրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գործին:

Հայտնի է, որ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովը և Հայկական հարցի միջազգայնացումը հզոր ազդակ հանդիսացան, որպեսզի Հայաստանի տարբեր հատվածներում կազմավորվեն գաղտնի խմբակներ ու կազմակերպություններ, որոնց հենքի վրա քիչ անց ձևավորվեցին ազգային կուսակցությունները: Ախալցխայում ևս տեղի ուսուցիչներից տարերայնորեն կազմակերպվում են համախոհների խմբակներ, որտեղ քննարկվում են Արևմտյան Հայաստանում կատարվող իրադարձությունները և արևմտահայության ազատագրության հետ կապված խնդիրները: Նրանք տարբեր ուղիներով, գաղտնի ձեռք են բերում «Արմենիա» և «Հնչակ» թերթերը, ընթերցում ու քննարկում հոդվածները: Խմբակի մասնակիցները սոս քսան հոգի էին, որոնց թվում էին նաև օրիորդներ **Սաթենիկ Մատինյանը** և **Մարիամ Զավարյանը**: Չնայած բոլորը տոգորված էին արևմտահայության ազատագրության գաղափարով, սակայն գոյություն չունեին գործողությունների միասնական ծրագիր: Քննարկումները հիմնականում ընթանում էին Բաֆֆու ստեղծագործությունների շուրջը:

1891 թ. Գանձակում գտնվելու ժամանակ Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը և նրա գործընկերները տեղեկանում են, որ Թիֆլիսում կազմավորվել է Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցություն կուսակցությունը, որն իր առջև նպատակ է դրել հասնել արևմտահայության ազատագրությանը: Ստացվող լուրերում ամենից հաճախ հիշատակվում էր **Սիմոն Զավարյանի** անունը:

Մ. Տեր-Մարտիրոսյանի գործունեության սկիզբը համընկնում է ՀՅԴ ձևավորման հետ: Որոշ ժամանակ անց Գանձակում ևս ստեղծվում է կուսակցության մասնաճյուղը: Կարելի է ենթադրել, որ Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը ՀՅԴ շարքերն է ընդունվել 1891 կամ 1892 թ.: Այդ ժամանակ արդեն նա հանդիսանում էր Գանձակի հայ հասարակության աչքի ընկնող դեմքերից մեկը: Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը միաժամանակ թղթակցել է «Աղբյուր» մանկական ամսագրի հավելված «Տարագին», որտեղ տպագրվել են նրա բանաստեղծությունները:

1891 թ. դեկտեմբերի 31-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում Մ. Տեր-Մարտիրոսյանի առաջին հանդիպումը Սիմոն Զավարյանի հետ: Այն անջնջելի տպավորություն է թողնում նրա վրա: Ուստի իր հուշերում ժամանակ առ ժամանակ անդրադառնալով ՀՅ Դաշնակցության այս կամ այն գործի բնա-

վորության գծերին, Մարը առավել հարգանքով և պատկառանքով է խոսում Սիմոն Զավարյանի մասին:

1892 թ. Գանձակ են գալիս Պետոն (Ալեքսանդր Պետրոսյան), Աբրոն (Մկրտիչ Սահակյան) և Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան): Նրանք հանդիպում են իրենց կուսակցական ընկերներին և տեղեկացնում Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպվող հեղափոխական ձեռնարկների մասին: Նույն թվականին Մ. Տեր-Մարտիրոսյանն արդեն հանդես էր գալիս **Մար Շիմոն**, իսկ ավելի կարճ՝ **Մար** ծածկանունով, որով նրան ճանաչում էին կուսակցական ընկերները և մտերիմները: 1892 թ. աշնանից սկսած Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը՝ որպես ՀՅԴ Գանձակի կազմակերպության ներկայացուցիչ, արդեն կանոնավոր կերպով կապ էր պահպանում ՀՅԴ Բյուրոյի հետ:

1894 թվականը հայության համար ծանր տարի էր: Աբդուլ Համիդ II-ը նախաձեռնել էր Սասունի հայ բնակչության կոտորածը: Արևելահայոց կյանքը փոթորկում էր, ցանկանում էին ամեն գնով օգնել իրենց հայրենակիցներին, սակայն ցարական կառավարությունը կտրականապես դեմ էր սասունցիներին որևէ աջակցություն, առավել ևս՝ զինված օժանդակություն ցուցաբերելուն: Այնուամենայնիվ, հայությունը որոշում է դիմել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Մկրտիչ Խրիմյանին**, որպեսզի վերջինս խնդրի ցար Նիկոլայ II-ին միջամտել և ազդել սուլթանական կառավարության վրա: Այդ առաջադրանքն իրականացնելու նպատակով ընտրվում են երեք պատգամավորներ, որոնց թվում էր Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը: Կաթողիկոսը, չնայած ցարական իշխանությունների հարուցած խոչընդոտներին ու արգելքներին, փորձում է քայլեր ձեռնարկել, սակայն ապարդյուն: Այդ ժամանակ ռուսական դիվանագիտությունը բացասաբար էր տրամադրված դեպի Հայկական հարցը, ուստի ցարը խուսափում էր որևէ գործուն քայլ կատարելուց:

1895 թ. հունիսին Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը Ս. Զավարյանից հանձնարարություն է ստանում Գետաբեկի պղնձահանքերից հայթայթել ուժանակ (դինամիտ): Նա կարողանում է որոշ քանակությամբ ուժանակ ձեռք բերել ու տեղափոխել Թիֆլիս: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, ուժանակը պահեստավորվում էր Կ. Պոլսում նախատեսվող ցուցական գործունեության համար: Այդ ընթացքում ՀՅԴ անդամների կողմից Թիֆլիսի Բուսաբանական այգում կատարվում էին զինավարժություններ, որոնք ղեկավարում էին Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան) և Նիկոլ Դումանը (Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան):

1896 թ. մարտին Մարը մեկնում է Ժնև, իսկ այնտեղից Կիպրոս՝ Լառնակա քաղաքը, որտեղ արդեն գտնվում էր Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաճյան): Նրանց միացած Վահագն Տաթևյանը, Մխո Շահենը (Մխիթար Սեֆերյան) և ուրիշներ աշխատանքներ էին տանում Կիլիկիա գեներ և զինամթերք տեղափոխելու համար: Սակայն բրիտանական իշխանությունները հայտնաբերում են բեռը և բռնագրավում այն: Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը այցելում է Նիկոսիայի մոտ գտնվող Սբ. Մակարի նշանավոր վանքը և այն հարմար է գտնում ՀՅԴ խմբեր տեղակայելու և զենք ու զինամթերք պահեստավորելու համար: Նա կարևոր էր համարում նաև հնչակյանների հետ համատեղ գործելը, ինչը, սակայն, իրականություն չի դառնում:

1896 թ. հուլիսին Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը Կիպրոսից ուղևորվում է Կ. Պոլիս, ուր հասնում է հունիսի 10-ին և անմիջապես կապ է հաստատում ՀՅԴ գործիչների հետ, որոնց թվում էին Վռամյանը (Օսնիկ Դերձակյան) և Բաբկեն Սյունին (Պետրոս Փարյան): Նախապատրաստվում էր Բանկ Օտոմանի գործողությունը:

Այսպիսին է Մար-ի հուշերի առաջին մասի համառոտ բովանդակությունը:

«ՎԷՄ»-ի ներկա համարից հրապարակվող Մար-ի հուշերի ձեռագիրը բաղկացած է 310 էջից, պահպանվել է բարվոք վիճակում: Այն տպագրվում է **առաջին անգամ**, ուղղագրական և կետադրական որոշ շտկումներով ու ոճի պահպանմամբ: Մեր միջամտությունները կատարվել են ուղղաձիգ փակագծերով: Շեղատառ ծանոթագրությունները Մ. Տեր-Մարտիրոսյանինն են: Վերջում խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Մ. Տեր-Մարտիրոսյանի թոռնուհուն՝ տիկին Գայանե Շահոյանին բազում տարիներ ընտանեկան զգրոցներում սրբությամբ պահված այս արժեքավոր հուշերը մեզ տրամադրելու համար:

Պատրաստեցին՝

*պարմ. գիր. թեկնածու Ռուբեն Հ. Գասպարյանը
և պարմ. գիր. դոկտոր Ռուբեն Օ. Սահակյանը*

Սիմոն Զավարյանի հիշատակին

Ստեփանավան-Ծաղկաձոր 1926-1927-1928 թ. օգոստոսի 1

Անցել է տասնմեկ տարի, ինչ արևմտահայությունը ենթարկվեց պատմության մեջ չտեսնված աղետի. իր բնակավայրից նա հիմնովին տարագրվեց և բնաջինջ եղավ: Մնացորդներն ու թափափուկները միայն այս ու այն երկրում այսօր քաշ են տալիս իրենց թշվառ գոյությունը, որպես տխուր վկաներ ահավոր սարսափների և որպես անջինջ հուշեր հետնորդ սերունդների համար, թե որքան վտանգավոր է տեղական պայմանները ոտնակոխ անել և այս ու այն գորեղ պետության սին խոստումներով տարված՝ իր ապագա բախտը տնօրինել ուզել:

Այդ բոլորի հետևանքը զարհուրելի կերպով ցցված է կենդանի մնացածների հանդեպ:

Ապաշավումները շատ քիչ են ամոքելու համար այն վիշտը, որ ծանրացած է մնացած հայության վրա: Թերթում են հայ պարբերական մամուլի որևէ օրգան, լինի կովկասյան, թե արտասահմանյան, ամենուրեք հանդիպում են հայտարարությունների, որոնցով այսօր այրը որդուն է փնտրում, հայրը՝ աղջկան, քույրը՝ եղբորը, ազգականը՝ ազգականին. թվում է, թե բոլորը փնտրում են բոլորին, այնքան ահավոր է եղած աղետը, այնքան ծանր՝ հարվածը:

Մոտավոր հաշվով հայության կեսը կորսված է համարվում, եթե արևմտահայության կորուստներին ավելացնենք նաև արևելահայ հատվածի կորուստները, իսկ մյուսը, զրկված ապրուստի ամենաչնչին միջոցներից, ենթակա սովի ու հիվանդությունների, գաղթի ու այլասերումի արհավիրքներին, նոր միայն սթափվում է կոշմարային անցյալի թմրից, նոր միայն ինքզինքն է գտնում, հաշիվ տալիս իրեն, իր կորուստները հաշվում, իր կորուստները որոնում: Տասնմեկ ահավոր տարիներից հետո նոր է մայրը հիշում իր որդուն և փնտրտուքի դուրս գալիս: Ինչ հրեշային

շփոթ, ինչ դիվային մոռացում: Այս հանգամանքն ինքնին հայկական տրագեդիայի³ ահավորությունն է ապացուցում: Եվ միայն այդ մեկ երևույթը բավական է, որպեսզի ապագա պատմագրի հանդեպ ծառանս հայության կրած տառապանքի վիթխարի խոշորությունը:

Բայց ինչու՞ այդպես եղավ, ինչու՞ մի ամբողջ ժողովուրդ մոխրի վրա շարավեց: Միթե՞ ազատագրվելու ձգտումը, տենչը, այդ չափ ահավոր հետևանք կունենա: Դարերով ստրուկ ապրած՝ բնականորեն հայր պիտի ուզենար նմանել ազատագրված ժողովուրդներին: Ինչ, միթե հանցանք գործեց նա, որ այդպես չարաչար կերպով պատժվեց: Եվ միթե մի ամբողջ ժողովուրդ կարող էր սխալ ճանապարհ ընդունել իր գոյությունը հարատևելու համար: Հնարավոր է արդյոք, որ մի ժողովուրդ սխալ բնագղով առաջնորդվի: Ժողովուրդների մասսայական բնագղը միշտ առողջ է լինում, և ենթադրել թե հայի բնագղը եղել է հիվանդագին, կլիներ մեծ սխալ: Ենթադրել, որ հայ ժողովուրդը չէ եղել կողմնակից ազատագրական շարժման, նույնպես սխալ կլիներ, որովհետև ամենուրեք նա ընդառաջ է գնացել նրան, քաջալերել է գործիչներին, պատսպարել է, ոգևորել ու ոգևորվել: Մի ժողովուրդ ինքնապաշտպանության* չի կարող դիմել: Ժողովուրդները կարող են դադարել գոյություն ունենալուց, դա կլինի բնական մահ, բայց ոչ ինքնապաշտպանություն*: Հայ ժողովուրդը կենսունակ է, ստեղծագործ, աշխատող, ուրեմն և գոյության կռվի բոլոր միջոցներով զինված. նա բնականից աճելու, բարգավաճելու, առաջարկելու ընդունակ մի ժողովուրդ է:

Բայց նա զարնվեց շատ վտանգավոր կերպով, թեև ոչ մահացու: Այժմ ոտքի է կանգնում, իր մեջքն է ուղղում: Իր սայթաքումի պատճառներն է որոնում, որպեսզի կարողանա ապագայում նման սայթաքումներից զերծ լինել: Դեպքերն ու դեմքերն է վերջնահատում: Իսկ դա անհրաժեշտ է, նրանց գնահատումով պիտի պայմանավորվեն ապագայի դեպքերն ու դեմքերը:

Ահա այս գիտակցությամբ ես գրի եմ առնում իմ հիշողությունները, որոնք շատ հին են: Իբրև մեկը, շատ համեստ կերպով մասնակցել եմ մեր հասարակական կյանքի ելևէջներին, նրա ուրախություններին, հրձվանք և ցավերին վիշտ եմ ունեցել: Անխառն հավատով ու սիրով իմ ժողովրդի բարօրությանն եմ ձգտել և դրա համար շատ գրկանքներ եմ կրել, առանց մի թույլ իսկ զգալու նրանց ծանրությունը: Այդ բոլորի փոխարեն ես միտքարվել եմ այն հեռանկարով, որպիսին իմ երևակայությունը պատկերացրել է հայ ժողովրդի ապագայի համար:

Իմ հիշողությունների համար ես ոչ մի գրավոր տվյալ չունեմ: Հատ ու կտոր թղթերս կորել են անդարձ ասպատական կյանք վարելուս պատճառով: Գրում եմ միմիայն իմ հիշողություններիս վրա հիմնված: Շատ եմ մտածել անցյալում գրել, ինձ չի հաջողվել: Այժմ, երբ ես 58 տարեկան եմ, արդեն տարիքով բավական առաջացած, չեմ ուզում այլևս հետաձգել և գրում եմ ամառվա արձակուրդին, 1926 թվին, Ստեփանավանում:

Թերևս այս հիշողությունները մի ապագա պատմագրի մոտ կկարողանան որոշ չափով պարզել մեր 35 տարվա դեպքերից ու դեմքերից մի քանիսը:

Իմ պատանեկությունը պատկանում է հայկական կյանքի այն շրջանին, երբ ազգային գաղափարական հոսանքը ծավալվում, համայնական էր դառնում: Տաճկահայության ազատագրությունը օրվա նշանաբանն էր. մթնոլորտը թանձրացած էր այդ նշանաբանով: Գամառ-Քաթիպա, Րաֆֆի, Արծրունի-ահա հայ գաղափարախոսության իդեոլոգները, և նրանք կարդացվում էին հափշտակությամբ: Տաճկահայության ցավերի մասին խոսվում էին ամենուրեք: Դրա հետ միասին բոլորն էլ ներշնչված էին այն վախով, թե ռուս կառավարությունը հակառակ է այս գաղափարին. ուրեմն մտքերի փոխանակությունը կատարվում էր գաղտնի, փսփսուքներով: Սակայն այդ

3 Ողբերգություն:

*Թերևս՝ ինքնապաշտպանության:

* Թերևս՝ ինքնապաշտպանություն:

վախը չէր արգելում, որ նոր սերնդի ներկայացուցիչները հավաքվեին, խորհրդածեին և խմբավորումներ կատարեին:

Մութ կերպով լուրեր էին տարածվում, որ գուլումը Տաճկաստանում օրեցօր ծանրանում է հայության գլխին, որ քրդերը անգուսպ կերպով թալանում են, սպանում, աղջիկները փախցնում, և այդ բոլորը մնում է անպատիժ: Միաժամանակ տարածվում էր ինչ-որ պատրաստությունների մասին, ինչ-որ հերոսների երևալու մասին:

Ջենքեր գնելու, դրամ հավաքելու շուրջ շշուկով պատմություններ էին անում: Բաֆֆիի Կարոներն ու Ալանները մարմին հագած քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ էին շրջում և անտարբեր ոգիները հրահրում, գործի կանչում: Լուրերի համաձայն Ջեյթուն, Սասուն, Կարին ապստամբած են և իրենց ժուսահայ եղբայրներից օգնություն են սպասում: Գաղտնի գրություններ, թռուցիկներ ձեռքից ձեռք էին անցնում: Առասպելներ էին հեյոյրվում դրանց գրողների և տարածողների շուրջը:

Լավ հիշում եմ, 1887- 88 թվերին «Մունեսիկ» վերնագրով մի խմորատիպ թերթիկ ընկավ ձեռքներս. ինչ հափշտակությամբ կարդում էինք և խորհրդավոր կերպով իրար փոխանցում: Հավանորեն հենց Երևանումն էր կազմված, բայց խոսվում էր, որ Երկրից է ստացված: Բովանդակությունը նույնն էր, ինչի մասին ամեն օր խոսվում էր՝ տաճկահայ հարստահարություններ, ապստամբության կոչ և ռուսահայերի շտապ օգնություն: Տպավորությունը խոշոր էր, ոգևորությունն անսահման:

Հոգեկան տրամադրությունների այս պայմաններում ես ավարտեցի Երևանի թեմական դպրոցը 1889 թվին և նույն թվին, սեպտեմբերին ուսուցիչ հրավիրվեցի Ախալցխայի հայոց դպրոցների համար: Տեսուչն էր Ստ. Մալխասյանը⁴:

Ուսուցչական խումբը ամենամեծն էր մեր հայ ծխական դպրոցների խմբերից՝ բաղկացած 24 հոգուց: Ամենից շատ տարվածը տաճկահայ հարցով Յակովբ (Գևորգ) Մուրադյան անունով մի անձնավորություն էր: Սիրում էր խոսել ու տպավորություն էր թողնում: Մենք մոտեցանք իրար: Նա տարիքով էր ինձանից և արդեն 4 տարի ուսուցչություն արած: Ոգևորված խոսում էր տաճկահայերի ազատագրական գործի շուրջ: Նա գտնում էր, որ Տաճկաստանում գործելու համար իրենք՝ տաճկահայերը պիտի մեկնեն այնտեղ, նա նրանց ճանաչում էր, նախորդ մեկ-երկու տարին ուսուցչություն էր արել Սովխումի շրջանի Մծարա գյուղում: Շատ հավանում էր նրանց, որպես գործույա, աշխատասեր տարրի: Նրա ասելով՝ չարժե այսպիսի մի քաղաքում ուսուցչություն անել, ուր կտրված ես ժողովրդից, մինչդեռ գյուղում դու ժողովրդի մարդն ես, ամենքը քեզ են դիմում, խորհուրդներ հարցնում: Դու նրանց առաջնորդն ես, ինչպես ուզես, այնպես էլ կուղղես նրանց հոգեկան պահանջների ընթացքը:

Այդ միջոցներին հատ-հատ մեր ձեռքն էին ընկնում «Արմենիա» և «Հնչակ» թերթերը, որոնք հափշտակությամբ կարդացվում էին: Շուտով մի խումբ կազմվեց, ուր Մուրադյանն ու ես գրույցներ էինք կազմակերպում. գրույցների նյութը միայն ու միայն տաճկահայ ազատագրությունն էր: Նման խմբեր գոյություն ունեին կովկասյան բոլոր քաղաքներում. նպատակը նույնն էր, բայց իրար հետ շատ քիչ կապ ունեին, եղած կապն էլ պատահական բնույթ էր կրում: Կազմակերպություն լայն իմաստով գոյություն չունեին: Ամեն մեկն անկախ ժողովվում էր, խոսում, մտքերի փոխանակություն ունենում, անդամավճար հավաքում: Գործունեության ծրագիր կատարելապես բացակայում էր: Հրահանգ տվող իսկ չկար: Եղածն ավելի շուտ Բաֆֆիի գրական ստեղծագործությունների վերլուծումն էր, նրա իդեալների իրականացումը:

Ախալցխայի մեր խումբը ուռձացավ, երկուսի բաժանվեց: Մեկն ես էի վարում, մյուսը՝ Մուրադյանը: Ձմեռն էր, երբ լուր բերին, թե մի գործիչ է եկել և փնտրում է տեղական մարմին. իմաց տվինք, որ գա ժողովի: Բոլորս անհամբերությամբ սպասում ենք ժողովատեղում: Բավական ուշ ներկայացավ արտաքինով շատ

4 **Ստեփան Մալխասյանց** (1857-1947), ականավոր բանասեր ու բառարանագիր, հետազայում ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:

հրապուրիչ մի երիտասարդ՝ Սանդրո անունով: Բարձրահասակ, կապուտաչյա, գեղեցիկ դեմքով, Լազիստանի⁵ հագուստով, գլխին ապարոշ (բաշլիկ), ծածկված յափնջով: Ներս մտնելուն պես յափնջին մի կողմ դրեց. դաշույնն ու ատրճանակը լրացնում էին պատկերը: Տպավորությունը մեծ էր:

Նա հայտարարեց, որ մի խումբ է կազմակերպել, որ գարունը բացվելուն պես սահմանը պիտի անցնի. գնացողների տրամադրությունը շատ բարձր է, ամեն ինչ պատրաստ, մնում է գենքը՝ հրացանը: Պարզ էր, թե ինչ պիտի անել՝ անդամավճարների գործադրության իսկական տեղն էր: Նրան տրվեց ամբողջ գումարը, ինչ որ հավաքել էինք 4 ամսվա ընթացքում՝ 40 ռուբլի: Անդամավճարը 50 կոպեկ էր, անդամների թիվը՝ 20: Շատ ուշ միայն պարզվեց, որ Սանդրոն մի խաբեբա է եղել, որ ձարպկորեն կարողացել է շահագործել ժողովրդի բոլոր տրամադրությունը և բազմաթիվ քաղաքներում նույնպիսի դիմումներով դրամներ կորզել:

Այն ժամանակների համար խիստ բնորոշ է այն հանգամանքը, որ մի անձանոթ մարդու տալիս էին եղած հասարակական գումարը, այնքան տարված էին թրքահայ ազատագրության գաղափարով և այնքան պատրաստ գոհողությունների, որ մտքներով անգամ չէր անցնում, թե այդ գաղափարը շահագործող մարդ կձարվի աշխարհում: Սակայն այդ հանգամանքը չէր կարող խախտել մարդկանց հավատը դեպի գործը: Խմբերը գնալով ամենուրեք շատանում էին:

Այստեղ ավելորդ չի լինի տալ մի երկու դեպք, որոնք բնորոշում են այս ժամանակների հայի, հատկապես Ախալցխայի ժողովրդի կրոնական-պահպանողական ոգին կրթական գործում: Եկեղեցին և դպրոցը նրա համար իրար պակաս լրացնող հիմնարկներ են, ուսուցիչը պիտի լինի ոչ միայն ուսուցանող, այլև իր եկեղեցասիրական ընթացքով օրինակ ծառայի աշակերտներին:

Այդ տարվա ուսուցչական խմբից առաջ Ախալցխայում եղել է բոլորովին ուրիշ խումբ՝ Աբխաղոն Հովհաննիսյանի տեսչությամբ: Տարվա ընթացքում մանկավարժական, դաստիարակչական տարածայնությունների պատճառով խլրտումը լուրջ կերպարանք է ընդունում, և ուսուցիչներից երկուսը՝ Երվանդ Թաղիանոսյան և Նիկողայոս Մատիսյան⁶, ծեծում են տեսչին: Այս դեպքը այնպես է ցնցում ժողովրդի կարգապահական զգացումը, որ նա տեսչի դիրքը փրկելու համար միջամտում է և ըմբոստ ուսուցիչներին իր ձեռքով պատժել փորձում: Այդպիսի ուսուցիչներից երեխաները միայն անկարգություն և ըմբոստություն կսովորեն, ասում է ժողովուրդը: Ազնուկը այնպիսի չափերի է հասնում, որ ժողովրդի տրտունջները լռեցնելու համար դպրոցները տարվա կեսում փակվում են, և բոլոր ուսուցիչները արձակվում:

Մեր ուսուցչական խումբը պիտի լիներ շատ օրինակելի, որպեսզի ժողովուրդը տրտնջալու առիթ չունենար: Տեսուչը իրենց քաղաքացի էր, անուն ունեցող մարդ: Մի անգամ, գարնան անուշ օրերին, մի կիրակի օր բոլոր ուսուցիչ-ուսուցչուհիներով միասին դուրս եկանք դաշտ գրոսանքի: Այդ միջոցին դիմացից մի քանի էշեր էին գալիս: Մեր տրամադրությունը շատ բարձր էր, ուրախ էինք: Մալխասյանն առաջարկեց, թե ո՞վ կհամաձայնի էշի վրա նստել: Երկուսը վազեցին և նստեցին ու գալիս են դեպի խումբը: Ծիծաղ, հռեռոց բռնել է բոլորին: Մի երկուսն էլ իրենց վերարկուն հանեցին և փռեցին էշերի ոտքերի դեմ: «Օվսաննա», գոռացին մի քանիսը: Այս բոլորը կատարվեց շատ պատահական կերպով, առանց որևէ հետին մտքերի: Երկու օր անց արդեն քաղաքում լուր տարածվեց, որ ուսուցչական խումբը նախօրոք կազմակերպվել է և տեսչի գլխավորությամբ քաղաքից դուրս կատարել է Քրիստոսի մուտքը Երուսաղեմ, ծաղրի ենթարկելով այդ կրոնական տոնի իմաստը:

Շատ չանցած, Զատիկի մուտքերը, տեղական հաջորդը⁷, որքան հիշում են, Աղափեդյան եպիսկոպոսը, մի գառամած կրոնավոր, լուր էր ուղարկել դպրոց՝ ուսուցիչ-

⁵ Լազիստան (Լազիկա), բնական տարածք Արևելա-Պոնտական լեռների հյուսիսային լանջերին:

⁶ Նիկողայոս (Նիկոյ) Մատիսյան, ՀՅԴ գործունեության առաջին տարիների ակտիվ դեմքերից մեկը:

⁷ Այդպես է փաստաթղթում:

ներին, թե՛ եթե պիտի գան Զատկի առթիվ ձեռքս թոթվելու և ոչ համբուրելու, լավ կանեն չգան: Սովորություն էր, որ ուսուցիչները Զատկի և Ծննդի տոների առթիվ պիտի ներկայանային հաջորդին, ձեռքն համբուրեին, տոնը շնորհավորեին: Գիտենալով, որ ուսուցիչները ձեռքը չպիտի համբուրեն, այդպիսի լուր էր ուղարկել: Լսելուն պես ուսուցիչներից ոմանք հայտնեցին, որ իրենք չեն գնալու հաջորդի տոնը շնորհավորելու: Այդպես էլ եղավ, դրանց թվումն էին Մուրադյանը և ես:

Մուրադյանը հաջորդ տարին գնաց Սուխում, այնտեղ, ինչպես որ տարվա ընթացքում խոսում էր, աշխատելու, ժողովրդի ոգին բարձրացնելու, հենց նրանցից տաճկահայ միջավայրում գործիչներ պատրաստելու: Մի քանի տարի անց՝ 1894 թվին, Թիֆլիսում պատահեցի Մուրադյանին, հետաքրքրվեցի իր ծրագրով: Նա բոլորովին հիպոթեզաված էր խոսում: Իրենց ծխախոտի գործով այնպես են տարվել, որ Հայաստանը մոռացել են: Աշխատում են հարստանալու համար, ուրիշ մտահոգություն չունեն: Այս եղավ մոտավորապես նրա եզրակացման խոսքը:

Հետո պատահեցի Սուխումի շրջանից եկողների և հետաքրքրվեցի Մուրադյանի գործունեությամբ: Զարմացած լսեցի ոչ դրական կարծիք նրա մասին: Նրան մեղադրում էին, որ վաշխառությամբ է զբաղվել, դրամ է տվել մեծ տոկոսներով, տուն է շինել իր համար և այլն:

Պետք է ասած, որ այս դեպքը ինձ խորապես ցավ ազդեց. առաջին մարդը, որի հետ աշխատել էի, որով երբեմն ոգևորվել էի, իր ուղին կորցրեց: Ընչու է, անհայտ մարդիկ են մեր հասարակական կյանքում մի Մուրադյան, մի Սանդրո, բայց դե ո՞ր հասարակական գործունեությունը կազմակերպվում է անհայտ, տեղական չափով միայն հայտնի մարդկանցով, և այդպիսիների գործունեությունները շաղկապող մեծ դեմքերը գործի գլուխ են անցնում:

Հաջորդ տարին՝ 1890-ին, ես ուսուցչական պաշտոնով փոխադրվեցի Գանձակ: Այդտեղի երկդասյան դպրոցները նույնպես տարվա կեսից փակված են եղել. ուսուցիչները մեղադրվել են որպես անաստվածություն քարոզողներ. դպրոցների տեսուչը՝ Ներսես Դավթյանը, բնագիտության դասին մորթած կատու է բերել դասարան և կենդանու կազմը բացատրել: Այս դեպքը խոշոր գրույցների առիթ է դառել: Ժողովուրդը բամբասանքներ է հեղուրել, թշնամական դիրք բռնել դեպի ուսուցիչները և պահանջ դրել դպրոցները փակել, ուր իրենց երեխաները միայն անաստվածություն կարող են սովորել: Եվ դպրոցները փակվում են:

Պարզ է, որ մեր խումբը պետք է գործն այնպես տաներ, որ ժողովրդի վերաբերմունքը դպրոցների նկատմամբ լավանար: Ես պաշտոնավարեցի Գանձակում ուսուցչի պաշտոնով անընդհատ 5 տարի՝ 1890-1895 թիվը: Այդ 5 տարիների ընթացքում ես կազմակերպվեցի թե՛ իբրև ուսուցիչ և թե՛ իբրև հեղափոխական գործիչ: Գանձակում գոյություն ունեին երկու խոշոր թայֆա⁸. դժվար է դրանց կուսակցություն անունը տալ: Ընչու է, մեկը հայտնի էր «Մշակական», իսկ մյուսը՝ «Նոր-Դարական» անունով, բայց այդտեղ գործողը ոչ այնքան համոզմունքների տարբերությունն էր, որքան թայֆայական՝ տեղական հաշիվներ ու կապեր:

Մենք նկատեցինք, որ յուրաքանչյուր մեկ թայֆա աշխատում է դեպի իրեն քաշել ուսուցիչներին և դրանով ուժեղացած՝ հակառակորդին նսեմացնել: Անցյալում այդպես էլ եղել է: Ուսուցչական խումբը «Մշակականների» կողմն է հայտնված եղել, «Նոր-դարականները» այդ բանը չեն մարսել, և լինելով ավելի ուժեղ, քանի որ հոգևորականությունը իրենց հետ է, բամբասանքներով էջմիածին են դիմել ու դպրոցը փակել տվել:

Այդ բոլորը նկատի առնելով, մեր խումբն իրեն բարձր պահեց երկու թայֆայից էլ: Երկու կողմից եղած փորձերը՝ ուսուցիչներին իրենց կողմը քաշելու, ապարդյուն անցան: Ուսուցչությունը զբաղված էր կրթական գործով, ժողովուրդը աստիճանաբար մոռացավ թայֆայական տրամադրությունը, և 5 տարուց հետո նման ուժեղ խմբակցություններ գոյություն չունեին: Մնացել էին միայն պարագլուխները՝ գինա-

8 Խմբավորում:

թափ եղած և անկարող որևէ կարևոր փոփոխություն մտցնելու կյանքի ընթացքի մեջ: Այս երևույթի պատճառը, ինչպես տեսանք, ուսուցչության բռնած խելացի դիրքն էր: Բայց դրանում խոշոր դեր խաղաց մի ավելի կարևոր ֆակտոր⁹. դա հեղափոխական գործունեության օրեցօր զարգացումն էր և ժողովրդական լճացած տրամադրության մեջ այդ առթիվ առաջ եկած բեկումը: Մինչև հիմա ժողովուրդը հետաքրքրվում էր կրոնական-բարոյական հարցերով. նրա աչքում դպրոցն էլ այդ կատեգորիայի մեջն էր մտնում. այժմ թրքահայ ժողովրդի ազատագրության հարցն է ծառայած աչքի առաջ: Այս հարցը «Մշակական», «Նոր-դարական» կուսակցությունների հարց է, այդ հարցը կրոնի հետ կապ չունի. դա ամբողջ ազգի հարցն է: Ով հասարակական ջիղ ունի, անխտիր դեպի գործ է վազում: Ով զգայուն է դեպի արյունակցի դժբախտությունը, ցնցվում է, շարժվում է: Գործը դառնում է զգացմունքի գործ: Իհարկե, այս տրամադրությունն ավելի ուժեղ է հասարակ դասի մեջ: Ինտելիգենտ շրջանում «Մշակական» տեսակետ ունեցողները դրական գործիչ են դառնում, ազգային ազատագրության պրոպագանդի առաջապահները լինում, մինչդեռ «Նոր-դարական» տեսակետ ունեցողները այդ շարժումից հեռու էին մնում: Այդտեղ էլ նրանց պահողը ոչ թե գիտակցությունն է, այլ այն ընդհանրացած սխալ հաշիվը, թե այս ամբողջ շարժումը Գրիգոր Արծրունու և նրա հետևորդների արհեստական գործն է: Իսկ ինչ բխում է այդ հոսանքից, իրենց համար ընդունելի չէ: Իհարկե, գործի սկզբումն էր միայն այդպես, երբ գործն ընդարձակվում է, երբ շարժումը համաժողովրդական բնույթ է ստանում, վերին խավերի այդ համատությունը տեղի է տալիս, և նրանցից շատ շատերը նետվում են գործի մեջ:

Ուսուցչական խումբը բավական մեծ էր, ընդհանրապես համերաշխ գործունեություն էր տանում, չենթարկվելով այս կամ այն ազդեցության: Բայց եղան անձնավորություններ, որոնք ջանացին այդ համերաշխությունը խախտել. մեկը բնիկ գանձակցի Հովհաննես Խաչումյան՝ ձեռնարանական, թունդ պահպանողական-կրոնական անձնավորություն, որի հետ հույս էր կապել «Նոր-Դարական» կուսակցությունը: Նա հակառակ էր ամեն տեսակ առաջադիմական շարժումների, նրա առաջարկով տղայոց դպրոցում մտցվեց առավոտյան խմբական աղոթք, որ մյուս ուսուցիչների կամքի հակառակ անցավ հոգաբարձուների ձեռնման տակ: Բայց շուտով նա հեռացավ Գանձակից ինչ-որ բարերարի հաշվով Գերմանիա մեկնելու հետևանքով, ուր ուսանում էր աստվածաբանություն: Նա Գերմանիայում էլ մեռավ, որով և մեռան նրա անձնավորության հետ կապված շատ սին հույսեր: Նման մի դեմք դուրս եկավ թեև ոչ այնքան ուժեղ, Սարգիս Քամայան անունով մի ուսուցիչ, որ շատ մոտեցավ պահպանողական հոսանքին, աշխատեց ջլատում առաջ բերել ուսուցչական խմբի մեջ, բայց խումբը շատ զգաստ գտնվելով, ուզեց ընդմիջտ ազատվել այդ անձնավորությունից: Նա պահանջ դրեց թեմական տեսուչ Գեղամյան քահանային՝ հեռացնել Քամայանին, սպառնալով խմբովին հեռանալ, եթե այդ դիմումը չհարգվի: Գեղամյանը, հակառակ իր անձնական հակումներին, չկարողացավ պաշտպանել Քամայանին և տեսնելով խմբի համառ դիմադրությունը՝ ստիպված եղավ տարվա կեսին հեռացնել Քամայանին և նրա տեղ, խմբի առաջարկով, հրավիրել Գարեգին Խաժակին¹⁰ (1892-93 ուս. տարի): Այս դեպքերը արձանագրվում են ցույց տալու համար, թե ինչպես 3-4 տարում մթնոլորտը փոխվում է, և ինչպես հասարակության տրամադրությունները փոխվում են ամենակարճ միջոցում:

Պահպանողական Գանձակը չմտածեց անգամ ձայն հանել, երբ նրա կողմնակից միակ ուսուցչին հեռացնում էին, մինչդեռ նրա պահանջով 1888-89 ուսումն. տարվա կեսում հեռացվեց ամբողջ խումբը, որ իր կողմնակից չէր համարվում:

Հակառակ այս խմբին, Գանձակի միդասյան ծխական դպրոցի ուսուցչությունը պահպանողական հոսանքին էր պատկանում: Տեսուչն էր Արշակ Մինասյանը: Թե՛ նա և թե՛ իր կինը թունդ «Նոր-դարական» էին, այնպես որ շուտով Մինասյանը քա-

⁹ Գործոն:

¹⁰ Այսպես է բնագրում: Խոսքն, անշուշտ, Գարեգին Խաժակի (Չագայան) մասին է:

հանա է դառնում: Վերջը, տարիներ հետո, երբ կնոջ եղբայրը՝ Համո Օհանջանյանը¹¹, դառնում է Դաշնակցության առաջադեմ գործիչներից մեկը, թե՛ իր քույրը և թե՛ տեր-տեր փեսան դառնում են թունդ դաշնակցականներ: Սա էլ ցայտուն կերպով բնորոշում է, թե մեզանում հասարակական ինտրիգներն ինչպես աղավաղվում են անձնական և բարեկամական կապերի շնորհիվ:

Գանձակ փոխադրվելուն պես ես աշխատեցի մոտենալ արհեստավորների և ժողովրդի խոնարհ խավերին, կարճ միջոցում գտա հասարակական հարցերով հետաքրքրվող երիտասարդների, նրանց համախմբեցի և սկսեցի հետները պարապել: Մեր պարապմունքներն ընթանում էին նույն ուղղությամբ, ինչ ուղղություն ունեին Ախալցխայում: Պարապմունքի տեղը հյուսնի մի մեծ արհեստանոց էր, ներկա էին լինում մինչև 20 հոգի: Հարցասեր երիտասարդներ էին, ոգևորված տաճկահայ ժողովրդի ապագա բախտով: Մտքերի փոխանակությունը շատ հետաքրքիր զրույցների էր վերածվում: Ձմեռվա երկար գիշերներ էին, հավաքվում էինք ժամը ութին և մինչև 12-ը [և ժամանակն] աննկատելի [էր] անցնում: Շատերի կողմից էին դիմումներ լինում՝ ընդունվելու համար, ես չէի ձանաչում, թողնում էի իրենց որոշելու ու ընդունել և ում մերժել: Մեր ժողովներն արդեն հայտնի էին բոլոր նրանց, որոնք հետաքրքրվում էին հասարակական հոսանքներով:

Մինչ այդ Թիֆլիսում արդեն բոլոր հեղափոխական տրամադրությունների համախմբում էր տեղի ունենում, և այս բոլոր ցրված, անկապ, կցկտուր մարմինների միացումից ծնունդ էր առնում Հ[այ] Հեղափոխականների «Դաշնակցությունը»: Արդեն 1891 թվականն էր: Լուրեր հասան, որ մի ընկերություն է կազմվել, հատկապես տաճկահայ ազատագրական գործը վարելու համար: Անուններ էին տրվում: Լսվում էր գլխավորապես Ջավարյանի անունը:

Արդեն հրահանգներ էին ստացված գավառներում ճյուղեր կազմակերպել: Քաղաքային դպրոցի ուսուցիչ Սիմոն Շխյանը¹² եղել էր Թիֆլիսում տոների առթիվ և ծանոթացել էր նորակազմ մարմնի վարիչների հետ: Նա գիտեր, որ ես արհեստավորների խումբ ունեմ: Նրա պատվերով կազմվեց տեղական մարմին քաղաքի առաջադեմ անձնավորություններից: Այդ մարմնի ժողովներին մասնակցում էի նաև ես: Այդ մարմինը մի առանձին գործ չէր կատարում, գլխավորապես դրամական-նյութական հարցերով էր զբաղված: Անսական վճարներ էին տալիս և ամեն մեկն էլ իր կողմից իր շրջանում ամսավճարներ էր հավաքում: Ես էլ իմ խմբի ամսավճարներն էի մուծում:

Կամաց-կամաց Գանձակը դառնում էր Դաշնակցության օժանդակ մի կարևոր կետը: Հավաքված դրամը Շխյանը անձամբ տանում էր Թիֆլիս և նոր-նոր լուրեր բերում: Գործունեության վայր էր ընդունված Պարսկաստանի Սալմաստ և Խոյ գավառները: Գործիչներ էին ձանապարհվում այնտեղ: Մեր խմբում գտնվող օր. Սաթենիկ Մատինյանը¹³ պատրաստվում էր հաջորդ ուսումնական տարվանից փոխադրվել այնտեղ: Նա ինձ համոզում էր այն կողմ մեկնել՝ ես դժվարանում էի ընդունել: Ես 1889-ի գորակոչի միջոցին վիճակահանությամբ զինվոր էի համարվում, բայց որովհետև ուսուցիչ էի, ըստ օրենքի կարող էի զինվորական իսկական ծառայությունից ազատվել, եթե վեց տարի շարունակ ուսուցիչ լինեի և ամեն տարի զինվորական վարչությանը ներկայացնեի ուսուցչական պաշտոնավարության վկայական: Այս հանգամանքը խանգարում էր ինձ անմիջապես հեղափոխական ասպարեզ նետվել, և շարունակում էի մնալ ուսուցիչ Գանձակում: Սաթենիկ Մատինյանը առաջին կին հեղափոխականն էր, որին ես հանդիպում էի Գանձակի ուսուցչությանս առաջին տարում: Նրա եղբոր՝ Նիկոլայի մասին էր խոսվում որպես

11 **Համազասպ Օհանջանյան** (Համո, Միերյան, 1873-1947), ՀՅԴ ակնավոր գործիչ: 1920 թ. մայիս-նոյեմբերին Բյուրո-կառավարության վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար:

12 **Սիմոն Շխյան** (1867-?), ՀՅԴ հիմնադիր սերնդի ակտիվ դեմքերից, սերտորեն գործակցել է Ռոստոմի հետ՝ Ժնևում ուսանելու տարիներին:

13 **Սաթենիկ Մատինյան** (Օրիորդ Ծաղիկ, 1874-1930), ՀՅԴ առաջին կին գործիչը Պարսկաստանում: Հետագայում ամուսնացել է Հովսեփ Արղությանի (Խանասորի Իշխանի) հետ:

հեղափոխականի, որ եղած է, ասում էին Զվիցերիայում և հեղափոխությանն սվիթսական անձնավորություն է: Մենք արդեն լսել էինք նրա մասին որպես Ախալցխայում տեսչին ծեծողի:

Նույն ուս. տարվա վերջերքում Գանձակ եկավ մի գեղեցիկ օրհորդ՝ Մարիամ Զավարյանը՝ Սիմոնի քույրը, որ նույնպես հեղափոխականի անուն էր վայելում: Սրանց միջոցով Թիֆլիսի դաշնակցական գործիչներն արդեն իմ մասին գաղափար ունեին, առանց ինձ տեսնելու:

Հաջորդ ուսումնական տարում (1890–91) Սաթենիկ Մատինյանը մեկնեց Պարսկաստան, այնտեղ էին գտնվում Արդուության Հովսեփ (Իշխան)¹⁴, Պետո¹⁵, Աբրո¹⁶ և այլ գործիչներ:

1891-ի վերջերքում, Նոր տարու արձակուրդներին Սիմոն Շլյանի հետ մեկնեցի Թիֆլիս: Դեկտեմբերի 31-ն էր, հենց նույն գիշեր Սիմոն Զավարյանը եկավ մեր հյուրանոցը: Առաջին անգամ էի տեսնում նրան, որի մասին շատ էի լսել: Հասարակ վերաբերմունքը, պարզ խոսակցությունը, որ նա վարում էր բազմաթիվ հարցերի շուրջը, համարյա թե շատախոսության հասցնելով, ընկերականությունը մեզ շատ մոտեցրին իրար: Առաջին տպավորությունս այն էր, որ շիտակ խոսող և նվիրված անձնավորություն է, որ գործով տարված է: Այնուհետև շատ շատերին եմ հանդիպել, բայց քչերն են ինձ այդ ներշնչել, շատերը գործում էին իբրև պաշտոնյաներ, գնում են, գալիս, խոսում, բայց սովորական մարդիկ են, իրենց առօրյա կյանքը, իրենց անձնականը աչքի առաջն է: Բայց Սիմոնը տարբեր մարդ է, միշտ պատրաստ տվյալ հարցով հետաքրքրվելու, ծրագրելու և հրահանգի ձևով առաջադրելու: Նա մի գրավիչ ընկեր է, գրույց անող: Իր ամեն ինչը ընկերինն է, համայնական մարդ է կյանքի մեջ, իր տունը բոլորինն է: Բոլոր ընկերներին քնելու տեղ կգտնի իր սենյակում, սեղանը բոլորի համար է, բաց է, ինչպես և իր սիրտը:

Հաջորդ օրը՝ 1892 թվի դեկտեմբերի 1-ին¹⁷, առավոտյան փողոցումն ենք, ծանոթացել ենք մի խումբ գործիչների հետ, բռնվել խոսակցությանը, հանկարծ բոլորը միասին դարձան դեպի տրամվայը, որ անցնում էր, և նրա հետևից մեկը կաղն ի կաղ վազում է՝ հասնելու համար. «Քրիստափորը, Քրիստափորը, ասում են նրանք, անպատճառ ուզում է հասնի իր կաղ ոտով»: Եվ իսկապես հասավ, նստեց: Քրիստափորին առաջին անգամ այդ պատկերի մեջ եմ տեսել, շարժուն վիճակում, աշխատելիս, վազելիս: Այնուհետև երբ էլ պատահել եմ՝ դուրսը, իր տանը, աշխատանքի տեղում, նա միշտ շտապելիս, վազելիս, աշխատելիս է եղել: Հաճախ է պատահել, որ նա ժողովի չի եկել, որովհետև այդ օրը նա որոշ աշխատանք պիտի կատարի: Հաճախ էլ ժողովն իր տանն է նշանակել տվել, որպեսզի թե ժողովին մասնակցի և թե իր աշխատանքը կատարի: Նա ռուսական մի լրագրի՝ «Նովոյե Օբոզրենիեի» սրբագրիչն էր, պիտի որոշ ժամին սրբագրած լիներ: Նա լավ կազմակերպիչ էր, տակտ ուներ և հաշվի մարդ էր: Համոզիչ լեզուն խոշոր դեր էր կատարում նրա գործունեության մեջ, համար էր իր համոզմունքների մեջ և դիմացինին ենթարկել կարող էր իրեն, երբ ուզենար. մի դյուրթող ժպիտ ուներ, որ համոզիչ լեզվից ավելի ուժեղ էր: Նրա տանը ինչ-որ ձնշվածություն կար, ժողովում շատերն ազատ չէին զգում, բարձր խոսել, շարժվել, երգել, ինչպես այդ լինում էր Սիմոնի մոտ: Կինը ռուս էր, մի ռուս հեղափոխականի կին, որից բաժանվելով¹⁸, միացել էր Քրիստա-

14 Արդուության Հովսեփ (Խանասորի Իշխան, 1863–1925), դաշնակցական գործիչ, հայդուկ, Հայկական VII կամավորական խմբի հրամանատար Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատում, հետագայում ՀՀ դեսպանը Իրանում:

15 Պետո (Ալեքսանդր Պետրոսյան, ?–1896), ՀՅԴ հիմնադիր սերնդի ակտիվ գործիչներից մեկը: Վան-Վասպուրականի դաշնակցական կազմակերպության հիմնադիրը: Նահատակվել է 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանությունից հետո՝ Կարահիսար լեռան լանջին:

16 Աբրո (Մկրտիչ Սահակյան, 1861–1896), ՀՅԴ առաջին գործիչներից մեկն Արևմտյան Հայաստանում: Զոհվել է Սասունում՝ ձնափոսքի տակ ընկնելով:

17 Հունվարի 1-ին:

18 Ամունսալուծվելով:

փորին, երեխա ուներ, ինքը պիտի հանգստանար, վերջապես մտերմական միջավայր չէր ստեղծվում: Կինը հայասեր չէր, և առհասարակ նրա սրտով չէր, որ իրենց տանն են հավաքվում, այդ իսկ պատճառով էլ Քրիստափորի մոտ երբեք կարևոր, մեծ ժողովներ չէին լինում, այլ միայն նեղ շրջանակի, երեք-չորս հոգու խորհրդածություն, այն էլ եթե ինքը՝ Քրիստափորը, շատ զբաղված լինելու պատճառով չէր կարող ժողովի գալ, պիտի տանն աշխատեր, մինչդեռ նրա ներկայությունն անհրաժեշտ էր: Նման դեպքերում ինքն էր ասում. «Դե, ինչ արած, եկեք ինձ մոտ»:

Գանձակում 5 տարի ուսուցչություն անելու միջոցին ես հաճախ Թիֆլիս էի գալիս: Միշտ էլ ժողովներ էինք ունենում: Այդ ժողովները տեղի էին ունենում բացի Միմոնի տանից, նաև Մատինյան Նիկոլայի, Արշակ Թադևոսյանի տանը, շատ սակավ դեպքում Հովսեփի Տեր-Դավթյանի¹⁹ տանը: Բայց ընդհանուր ժողովները սովորաբար լինում էին հյուրանոցներում: Հաճախ Թիֆլիսում էր ապրում Բարսեղ (Տեր) Գրիգորյանը (Կարա Մելիք): Նա ուներ մշտական տեղ մի ծանոթ հյուրանոցում, որի տիրոջ հետ մոտ կապեր ուներ: Տերը գիտեր ամեն ինչ: Այնտեղ էլ լինում էին ժողովները: Մինչև 20-25 հոգի էին հավաքվում և օրերով ժողովը ձգձգվում էր, լրտեսներն ու ոստիկանները փողոցում, հյուրանոցի դռների առաջ վլխտում էին, իսկ մենք ժողով էինք անում, գործունեության նախագիծ կազմում, գումարները բաշխում, գործիչներ նշանակում: Ռուս ոստիկանությունը շատ թույլ էր, և առհասարակ մենք շատ ազատ էինք զգում մեզ:

Մինչև [18]93 թվականը Ռոստոմը չկար Կովկասում, նա ժնկ էր²⁰: Նրան պատահեցի առաջին անգամ Գանձակում, կարծես [18]94-ի գարնանը: Ինձ մոտ էր ապրում: Միակ անձնավորությունը վարիչների մեջ, որ պաշտոն չուներ, սեփական աշխատանք չուներ, այլ ապրում էր հասարակական փողերով ու ամբողջապես տրված գործին, դա Ռոստոմն էր: Նրան մեր մեջ Քոթոթ անունն էինք տալիս: Չմոռանամ հիշել, որ Միմոնի կեղծ անունն էր Անտոն, իսկ Քրիստափորինը՝ Էլեն:

Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան) տպավորություն թողող դեմք չէր: Նա նշանավոր էր իր տոկունությամբ և գործին նվիրվածությամբ: Նա շարժուն վիճակումն էր, ամեն տեղ լինում էր, ուրեմն և ամենուրեք կապեր ուներ և ամենքին կարող էր հրահանգներ տալ: Ճիշտ է, Դաշնակցությունը ապակենտրոնական կազմակերպություն էր, բայց տեղերը միշտ սպասում էին հայտնի անհատներից հրահանգների, կամ ավելի շուտ անհատները, Միմոնը, Քրիստափորը և վերջերքում, երբ նրանք չկային, Ռոստոմը Ընդհանուր ժողովների որոշումներից զատ ունեին գործի վրա ահագին ազդեցություն: Եվ ահա գործն ընթանում է այնպես, ինչպես որ հրահանգում են այդ անձնավորությունները: Եվ պիտի խոստովանեն, որ Ռոստոմն իր ուժերից վեր գործի տակ էր մտած, նա, իմ կարծիքով, չուներ քաղաքական գործիչից պահանջվող լայն շրջահայացությունը, որը նման դեպքերում անհրաժեշտ է: Նա շատ լավ գործիչ կլիներ ավելի նեղ սահմաններում, բայց այն լայն սահմանը, որ նրա գործունեության ասպարեզ դարձան, նրա ուժերի համար չափազանց մեծ էր: Նա շատ լավ դավադրական գործիչ էր նեղ իմաստով՝ տեռոր²¹ կազմակերպել, շենք պայթեցնել, բայց լայն քաղաքական գործունեություն վարել՝ Պարսկաստանից սկսած մինչև Կովկաս, Տաճկաստան, մինչև ժնկ, դա շատ մեծ ուժ ու դիվանագիտական ըմբռնում է պահանջում, որ պակասում էր Ռոստոմի մոտ:

Գանձակից Թիֆլիս գալիս, ես միշտ բերում էի այնտեղ հավաքված գումարը: Գանձապահն էր օրիորդ Դարիա Գոլոշյանը (Վարդան Գոլոշյանի²² քույրը, որ վերջը ամուսնացավ Արշակ Թադևոսյանի հետ): Ամեն անգամ, երբ տալիս էի 500-600 ռուբլի (իսկ այդ ժամանակ 500 ռուբլին մեծ փող էր) նա բացականջում էր. «Այ՛

19 Հովսեփ Տեր-Դավթյան, բժիշկ, դաշնակցական գործիչ:

20 Այստեղ հեղինակը տարիների հեռավորության պատճառով ակնհայտորեն շփոթել է փաստերը: Ընդհակառակը՝ Ռոստոմը ժնկ է մեկնել հենց այդ թվականին:

21 Ահաբեկում:

22 Վարդան Գոլոշյան (1867-1889), Արևմտյան Հայաստան անցած և 1889-ին Վանից ոչ հեռու՝ Չուլի-Կետուկ վայրում գոհված հայ ազատագրական շարժման առաջին նահատակը:

գավառն այսպես է, տեսեք, մեր Թիֆլիսում այսքան չենք կարողանում ժողովել»:

1892 թվականի աշնանից սկսած ես էի պահպանում կապը Թիֆլիսի հետ: Սիմոն Շխյանը չկար: Նա մեկնել էր Շվեյցարիա իր ուսումը կատարելագործելու: Նրան իր հաշվով ուղարկեց գանձակեցի կալվածատեր Հովսեփ Մելիք-Բեգլարյանը, մի հասարակական գործիչ, որ մասնակցություն ուներ բոլոր աչքի ընկնող հասարակական գործերում: Գանձակի բարձր շրջաններում Դաշնակցության համար դրամ-անդամավճար հավաքողը նա էր: Նույն անձնավորությունը իր հաշվով Շվեյցարիա ուղարկեց Գարեգին Խաժակին²³: Նույն Մելիք-Բեգլարյանի հաշվով է²⁴ սովորել Շվեյցարիայում նաև Սիմոն Հակոբյանը²⁵: Նա (վերջը) [18]95 թվին ուզեց ինձ էլ ուղարկել արտասահման՝ ուսումնառությունակելու, բայց ես հրաժարվեցի, որովհետև որոշեցի [18]95-ը վերջանալուն պես պաշտոնս (ուսուցչությունը) թողնել ու հեղափոխական ասպարեզ մտնել: [18]95 թվի վերջը լրանում էր ուսուցչության 6 տարին: Սիմոն Շխյանը լավ անուն էր թողել Գանձակում: Ժնևում նա մոտենում է «Դրոշակի» խմբագրության և իբրև ուսանող օգնում է ինչքան և ինչով կարող է: Նրա մասին պատմում են, որ [18]95-ի ջարդերին²⁶ այնպես էր ազդվել, որ օրերով լաց էր լինում և հայկական դատմամբ իր հույսերը կորցրել էր: Այս կետը բնորոշ է, որովհետև վերջերս, երբ Հայաստանում դաշնակցական կառավարության օրոք Ս. Արարատյանը²⁷ ֆինանսների մինիստրն էր, և որը խիստ կերպով մեղադրվում էր խոշոր զեղծումների գործում, նույն Շխյանը, նրա քենակալը, որպես պատմում են, այդ զեղծումների գործում բավական դեր է խաղացել: Սա իմ կարծիքը չէ, ինքս չգիտեմ, բայց շատ տեղերից լսած լինելով՝ պարտք եմ համարում արձանագրել: Գիտեմ, որ Ս. Շխյանը այն ժամանակ ապրում էր Երևանում, բայց հենց որ դաշնակցական կառավարությունը վերացավ, նա կրկին փոխադրվեց Թիֆլիս, որտեղից եկել էր:

Գանձակում եղած ժամանակ առիթ եմ ունեցել տեսնվելու այն ժամանակվա հայդուկային գործիչների հետ: Մի սովորություն կար. երբ մի գործիչ Թիֆլիս էր հասնում, իր միսիան կատարելուց հետո, Թիֆլիսի հրահանգի համաձայն պիտի շրջեր ճանապարհի վրա ընկնող բոլոր կարևոր վայրերը: Այդ կատարվում էր կապերն ամրացնելու և տեղական մարմինների տրամադրությունը բարձրացնելու համար: 1892 թվականին եկան Պետոն և Աբրոն: Այս վերջինը երկար չապրեց, ուստի նրա մասին շատ քչերը գիտեն: Նա Սասուն գնալիս ձյան հյուսների տակ թաղվեց, մի բավականին խոստումնալից, նվիրված և գիտակից անձնավորություն:

Պետոն հայտնի էր Սարուխանյան կեղծ անունով և պիտի ասած, որ սկզբնական շրջանում Դաշնակցության գործունեության մեջ կարևոր դեր է խաղացել թե՛ Պարսկաստանում և թե՛ Վանում: Սա մի վառվոր, դեպի գործը մեծ հավատ ունեցող երիտասարդ էր: Նա զարմանում էր, որ այդպիսի ժամանակ մարդիկ կարող են իրենց տեղերում նստել և որևէ մասնագիտությամբ պարապել, այնինչ գործը հսկայական է, և գործիչները՝ թվով շատ քիչ: Երբ նրանք մեկնեցին, շատ չանցած թե՛ Պետոյից և թե՛ Սաթենիկ Մատինյանից (Խոյի շրջան) նամակներ ստացա, որով թախանձագին պնդում էին, որ անմիջապես ուսուցչությունը թողնեմ ու մեկնեմ Պարսկաստան: Ես, ինչպես վերը բացատրել եմ, նամակով պատասխանեցի, որ պայմանները (զինվորական) թույլ չեն տալիս և միայն 1895 թվականի վերջը կարող եմ ազատվել զինվորական պարտականությունից, որով և կարող կլինեմ մեկնել Կովկասից, ուր որ ուզեմ:

Քիչ անց եկավ և Վարդանը²⁸, որ դեռ նոր մարդ էր, եղած Պարսկաստանում:

23 Գարեգին Խաժակ (Չագայան, 1867-1915), ՀՅԴ գործիչ և տեսաբան: Մեծ եղեռնի գոհերից:

24 Այսինքն՝ նրա տրամադրած դրամական միջոցներով:

25 Սիմոն Հակոբյան - ՀՅԴ գործիչ, հետագայում անցել է կոմկուսի շարքերը:

26 Նկատի ունի 1890-ական թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից իրականացված հայերի կոտորածը:

27 Սարգիս Արարատյան (1866-1943), հասարակական, պետական գործիչ, ՀՀ ֆինանսների նախարար (1919-1920), ՀՅԴ անդամ:

28 Վարդան, Խանասորի Վարդան - Սարգիս Մեհրաբյան (1867-1943) - ՀՅԴ գործիչ, Խանասորի

Նա կռվող տղաք էր հավաքում: Իմ խմբից նրան միացան երկու հոգի, որոնցից մեկն էր Լևոն Արամյանը, որ այնքան անուն հանեց իբրև հայդուկ և ճարպիկ տեռորիստ²⁹:

Գանձակ եկավ կարծեմ [18]94 թվին³⁰ նաև Ռոստոմը: Նա եկել էր Ժնևից և ծանոթանում էր տեղական գործերի հետ: Նա գլխավորապես հետաքրքրվում էր հայդուկների խնդրով: Այդ ժամանակ մեր գործունեության կենտրոնը Մայմաստ – Վան գիծն էր: Ջենքեր էին գնվում այնտեղ ուղարկելու համար և մարդիկ էին գրավվում այդ զենքերը գործածելու համար:

Վերջին շրջանում հաճախ գալիս էր Սիմոն Զավարյանը: Նա իջևանելու տեղ ուներ Մելիք-Բեգլարյանի տանը: Թիֆլիսում նա բարեկամացել էր օրիորդ Սաշուկ Ամբրոյանի հետ. սա Մելիք-Բեգլարյանի քենին էր: Եվ արդեն խոսվում էր, որ հավանորեն ամուսնանա, բայց այդ տեղի չունեցավ: Սիմոնը զգացմունքի մարդ էր և գերազանցորեն ազնիվ, իսկ օրիորդը մի շատ սովորական և խիստ քմահաճ, կամակոր, երես տված անձնավորություն: Նրանք իրար ընկեր չէին կարող լինել, բայց ժողովուրդն առում է. «Մերն աթարին է կաշուն»: Այս խոսքը շատ էր սիրում ինքը՝ Սիմոնը, և նման դեպքում գործածում: Ու այդ խոշոր մարդը մի ժամանակ նրանով տարվեց, թեև իսկական գործը մի րոպե չմոռացավ: Բայց կարելի է երևակայել, թե նրան ինչպիսի հարված եղավ, երբ այդ օրիորդը հետո գրավվեց Արմեն Խոսրովով՝ նրա հետ ամուսնացավ: Նրա արտաքինը վեր դասվեց Սիմոնի մաքուր հոգուց: Գարոն³¹ էլ գրավվեց օրիորդի հարստությամբ: Հաճախ եմ լսել Սիմոնից Գարոյի մասին. «Նա հաշվի մարդ է, շատ գործնական է»:

Ամուսնությունների մասին բավական ծաղրական ակնարկներ էին լինում ընկերական շրջանում: Լավ հիշում եմ, [18]95 թվի սկզբներին Թիֆլիսում մի մեծ ժողով կար, դեռ մեծ ջարդեր չկային³², հեռանկարները շատ փայլուն, երիտասարդներ էինք և տրամադրություններս լավ: Արդեն Նիկոլայ Մատինյանը ամուսնացել էր Մարիամ Զավարյանի հետ, Արշակ Թադևոսյանը՝ Դարիա Գոլոշյանի հետ, Հովսեփ Արղությանը շատ մոտ էր Սաթենիկ Մատինյանի հետ, Սիմոնը Ամբրոյանի հետ կապված լոկ պլատոնական կապով: Ժողովին մասնակցում էր նաև Հակոբ Վարդ-Պատրիկյանը, նախկին հնչակյան, արդեն որոշ անցյալով հեղափոխական, այս կապակցությունների առթիվ հենց ժողովում ծաղրաբար արտասանեց. «Մոցիքուլը Հայաստան» և ընդհանուր քրքիջ առաջ բերեց:

Դաշնակցությունն այդ միջոցին արդեն բավական ազդեցություն էր ձեռք բերել: Նրա գործունեությունը օրեցօր ծավալվում էր բոլոր հայկական շրջաններում, մյուս կողմից նա աշխատում էր և պետությունների վրա կողմնակի ճանապարհներով ազդել, որպեսզի նրանք հայկական դատը պաշտպանենին:

1894-ի աշնանը Սասունի շրջանում թեթև կերպով ջարդ ու ավերումն էր եղավ³³: Այդ ժամանակ հայ ժողովուրդը դեռ ջարդերի մասին գաղափար չուներ, որևէ սպանություն, մի թալան, մի բռնություն ահագին աղմուկի պատճառ էր դառնում: Ազգային ժողովում³⁴ հարց էր բարձրանում, պատրիարքարանը պաշտոնական դիմում էր կատարում, քննություն էր նշանակվում, և հաճախ հանցավորը պատժ-

արշավանքի հրամանատար: 1914-1916 թթ. Հայկական V կամավորական խմբի հրամանատար:

29 Ահաբեկիչ:

30 Այստեղ նույնպես շփոթմունք կա: Պետք է կարդալ 1895 թվին:

31 **Գարեգին Փաստրմաձյան** (Արմեն Գարո, 1873-1923), ՀՅԴ ակտիվ գործիչ: 1896 թ. մասնակցել է Բանկ Օտտոմանի գործողությանը: Օսմանյան խորհրդարանի ակդամ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մասնակցել է հայ կամավորական շարժմանը: Հետագայում՝ ԱՄՆ-ում ՀՀ դեսպանը:

32 Արևմտահայության ջարդերը մեծ ծավալների հասան 1895 թ. աշնանը:

33 Նկատի ունի Սասունի հայության 1894 թ. ինքնապաշտպանությանը հետևած կոտորածները: Թուրքական զորքը և քրդական ջոկատներն ավերեցին շուրջ 40 հայկական գյուղ և սպանեցին 10 հազարից ավելի մարդ:

34 Ստեղծվել է 1844 թ. Կ. Պոլսում: Հետագայում գործում էր Արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հիման վրա:

վում էր, և հայ վրդովված միտքը բավարարություն էր ստանում: Մասունի առաջին այս դեպքը մեծ իրարանցում բարձրացրեց կովկասյան հայության մեջ: Մամուլի մեջ աղմուկ, ամեն տեղ ազգային ցատում ու խորհրդածություններ: Ամենքը հույս ունեին, թե այս անգամ միջամտություն կլինի ոչ միայն եվրոպական մեծ պետությունների, այլ նաև ռուս ցարիզմի կողմից: Սակայն միջամտությունը ուշանում էր, և այդ ժամանակ դաշնակցական ինիցիատիվայով³⁵ կաթողիկոսի³⁶ մոտ զանազան քաղաքներից պատվիրակներ ուղարկելու պատրաստություններ տեսնվեցավ: Պատվիրակությունը պիտի համոզեր Խրիմյանին, որ անձամբ Պետերբուրգ գնա, ներկայանա կայսրին³⁷ և իր միջնորդությունը հայցի հայ ժողովրդի դատի պաշտպանության համար: Ջարդը լավ առիթ էր այդպիսի դիմումի համար: Գանձակում երկար տատանվեցին պատվիրակ ընտրելու գործում: Գործը պատասխանատու էր դիրքով մարդիկ հանձն չէին առնում: Կանգ առան ինձ վրա: Ես ընդունեցի: Բազմաթիվ ստորագրություններով համախոսական վերցրի հետս, որով Գանձակի հայ հասարակությունը խնդրում էր ու թախանձում կաթողիկոսին անմիջապես ցարի մոտ երթալ: Նշանակվեց օրը, ճանապարհվեցի դեպի Ադստաֆա, ուր պիտի հանդիպեի Թիֆլիսի ու Բաթումի պատվիրակներին: Ադստաֆայում հանդիպեցի 3 հոգու՝ Համբարձում Առաքելյան³⁸ ու Ավետիք Արասխանյան³⁹ Թիֆլիսից, իսկ Հակոբ Մեղավորյանը⁴⁰ Բաթումից: 4 հոգով ճանապարհվեցինք դեպի Երևան: Չմեռվա ամենացուրտ օրերն էին: Էջմիածնում կաթողիկոսին գտանք հուսահատության մեջ: «Ուրքերս շղթայած են, տեղես չեն կրնա շարժի: Բյուրական երթալու համար անգամ պրոկուրորից⁴¹ հրաման պիտի առնեն: Ինչպես մինչև Պետերբուրգ գնան»:

Շատ դժվարություններով կարողացանք խոստում առնել, որ մեր վերադառնալուց մի շաբաթ հետո պիտի ճանապարհվի Թիֆլիս, հայոց եկեղեցիները այցելելու և ապա դիմում պիտի կատարի ցարին՝ Պետերբուրգի եկեղեցի⁴² այցելելու համար թույլտվություն ստանալու համար: Մենք ժողովրդի անունով ճնշում գործ դրեցինք, և պետք է ասած, որ Խրիմյանը, համոզված լինելով, որ դրանից ոչինչ չպիտի դուրս գա, ստիպված եղավ ժողովրդի կամքը կատարելու: Նա լաց լինելով ցույց տվեց արտասահմանյան հայությունից ստացված հեռագրեր, նույն իմաստով իրեն ուղղված, և ավելացրեց. «Ամենքը կը կարծեն, թե կաթողիկոսը բան մը կ'ներկայացնե իրենից, չգիտեն որ նա անգոր մի վանահայր է: Ես Վարագա վանքին մեջ շատ ավելի ուժեղ կզգայի ինձ, քան թե այստեղ՝ Հայաստանի Մայր Աթոռի գահի վրա: Բայց թող օրինյալ լինի ժողովրդի կամքը, կկատարեմ այդ կամքը, ցույց տալու համար, թե ինչքան անգոր է հայոց կաթողիկոսը՝ Վասպուրականի Արծիվը»: Մեղավորյանին ճանաչեց. «Դու՛ Հակոբ, կիիջես, եկար Երուսաղեմ, կուզեիր Հայրիկը փախցնել⁴³ իր արքտրավայրեն: Ես մերժեցի, որովհետև դիմողները քանի մը տղաքներ էին. հիմա դիմողը ժողովուրդն է»:

Վերադարձանք: Կաթողիկոսն իր խոսքը կատարեց: Մեկնեց Թիֆլիս, ապա Նոր Նախիջևան, բայց այնտեղ, կարծեմ, 6 ամիս պահեցին և թույլ չտվեցին ավելի

35 Նախաձեռնությամբ:

36 Նկատի ունի **Մկրտիչ Խրիմյանին** (1802-1907), ով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվել 1892 թվականին:

37 Խոսքը Ռուսաստանի վերջին կայսր (1894-1917) **Նիկոլայ II Ռոմանովի** (1868-1918) մասին է:

38 **Համբարձում Առաքելյան** (1855-1918), հասարակական-քաղաքական գործիչ, «Մշակ» թերթի խմբագիր: Հայ ժողովրդական կուսակցության հիմնադիրներից:

39 **Ավետիք Արասխանյան** (1857-1912), տնտեսագետ, հրապարակախոս, գրականագետ, հասարակական գործիչ: Հրատարակել և խմբագրել է «Մուրճ» ամսագիրը (1889-1900):

40 **Հակոբ Մեղավորյան** (?-?), հայ ազատագրական շարժման գործիչ, հնչակյան: Հետագայում հեռացել է կուսակցությունից

41 Նկատի ունի Սինդոյի դատավազին:

42 Այդ ժամանակ Ս. Պետերբուրգում գործում էին երկու հայկական եկեղեցիներ՝ Ս. Կատարինե և Ս. Հարություն:

43 Երուսաղեմում Ս. Խրիմյանի գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Էմմա Կոստանդյան**, Մկրտիչ Խրիմյանն ու հայկական Երուսաղեմը, «Հայագիտական ուսումնասիրություններ», Եր., 2013, էջ 318-329:

հեռուն երթալ: Վերջը, ճիշտ է, թույլ տվին, և նա հասավ Պետերբուրգ, ներկայացավ Նիկոլա ցարին, սակայն ոչ մի հետևանք [չունեցավ] այդ դիմումը, ընդհակառակը՝ միտրոպոլիտի միջոցով ցարը հասկացրեց, որ հայ ժողովրդին պաշտպանելու համար առիթ կ'ներկայանար իրեն, եթե հայը հունադավանություն ընդուներ: Այս առաջարկին Խրիմյանը իր սրախոս պատասխանն էր տվել, թե ծաղկեփունջն այնքան շատ գեղեցիկ է, որքան տեսակ-տեսակ վարդերից ու ծաղիկներից է նա կազմված: Եվ Խրիմյանը սրտաբեկ վերադարձավ, իսկ հայ ժողովուրդն այնուհետև վկա եղավ, թե ինչպես հաջորդ ամառը, նույն ժուս ցարի բարեհաճ հավանությամբ տաճկահայությունը ենթարկվեց [18]95 թվի սոսկալի ջարդերին:

Մեր գործունեությունը ընդարձակելով՝ մենք չէինք բավականանում անդամավճարներով, առիթ էինք փախցնում, որից որևէ կերպ շահ ստանալու հոգուտ հեղափոխության. երեկոյթներ էինք կազմակերպում, ներկայացումներ տալիս, տաճկահայ տարագով խմբերգեր գումարում: Ոգևորությունն ասագին էր. ժողովուրդը սրտով մասնակցում էր մեր բոլոր ձեռնարկումներին: Իհարկե, պաշտոնական դիմումի մեջ մենք ոստիկանությանը ցույց էինք տալիս, որ տրվում է ի նպաստ դպրոցի գրադարանին և այլ լեզավ հիմնարկի: Իսկ իրապես եկամուտի մեծ մասը մտնում էր հեղափոխական գանձարանը: Կառավարությունը և ոստիկանությունը շատ էին անտարբեր կամ շատ միամիտ:

Մի անգամ, երևի 1893 թվին, պատրաստվել էինք խաղալու «Պեպո»: Այդ միջոցին Գանձակ եկավ Սարդարյան ազգանունով դերասանի անուն հանած մի անձն: Նա խնդրեց մասնակցել ներկայացման և պայման առաջարկեց, որ հասույթի կեսն իրեն տրվի: Մենք մերժեցինք: Ներկայացման օրը նա գաղտնի դիմել էր ոստիկանության և հայտնել, որ այդ ներկայացման հասույթը հատկացված է տաճկահայ դատին: Երեկոյան դեմ կառավարության կողմից գրություն ստացվեց, որ ներկայացման հասույթի կեսը պիտի հատկացվի ինվալիդներին⁴⁴, հակառակ դեպքում ներկայացումն արգելվում է: Այդ միջամտությունը վրդովեցրեց բոլոր սիրողներին⁴⁵: Առաջարկ եղավ ներկայացում չտալ: Բայց մեծամասնությունը պնդեց, որ այդ սխալ կլինի՝ կտանք և ինվալիդներին մի քանի ռուբլի միայն կհատկացնենք: Այդպես էլ եղավ՝ զուտ հասույթ մնաց մոտավորապես 230 ռուբլի, հաշվի մեջ դուրս բերվեց, որ հասույթը միայն 18 ռուբլի է եղել: 9 ռուբլի ուղարկեցինք ինվալիդների կասսան⁴⁶: Կառավարությունից սիրողները շնորհակալության թուղթ ստացան այդ նվերի համար:

Բայց դրա դեմ Սարդարյանը տուժեց չարաչար. նախ արգելեցինք, որ նա Գանձակում որևէ ներկայացում հաջողեցնի, իսկ հաջորդ ամառը, երբ ես ըստ իմ սովորության գտնվում էի իմ ծննդավայր Նոր Բայազետում, նույն այդ Սարդարյանը եկավ այնտեղ ներկայացում կազմակերպելու: Իմանալով այդ՝ ամբողջ երիտասարդության հասկացրի, թե ինչ տխուր մարդ է այդ Սարդարյան կոչվածը: Ներկայացման օրը ոչ մի տոմսակ չծախվեց, և Սարդարյանը ձեռնունայն վերադարձավ:

Նույնպիսի եռանդով խմբեր կազմակերպվում էին Նոր Բայազետում, թե ներկայացումներ տալու և թե տաճկահայ ժողովրդական տարագով խմբերգեր կազմակերպելու համար:

1892 թվի ամառը խոլերայի ժամանակ, բոլոր երիտասարդներս, թվով մի 15 հոգի՝ ուսուցիչ և ուսանող, հավաքվեցինք և բաժանվելով կազմակերպեցինք թոռուցիկ սանիտարական խմբեր՝ օգնության հասնելու հիվանդներին: Մենք սովորեցինք գավառական բժշկից հիվանդներին խնամելու անհրաժեշտ միջոցները և շրջեցինք թե ամբողջ քաղաքը (Նոր Բայազետ) և թե շրջակա գյուղերը: Մտնում էինք հիվանդի մոտ, դեղ էինք տալիս, փորին տաքացնող փաթեթներ էինք կապում և պատվերներ տալով տնեցիներին՝ հեռանում էինք: Բացի այդ մաքրել տվինք

44 Հաշմանդամներին:

45 Նկատի ունի սիրող դերասաններին:

46 Գրամարկով:

քաղաքի ամբողջ անմաքրությունը. փողոցներն ու բակերը ավել էինք տալիս: Այդպիսով մենք առանք հիվանդության մեծ տարածումը, այնպես որ ամբողջ քաղաքում մահացողների թիվը 80-ից չէր անցնում: Երիտասարդ տարրի այդ վարմունքը ցնցեց քաղաքի եսամոլ բնակիչներին, տեսան, որ կարելի է հարևանին օգնություն կազմակերպել որոշ գրկանքների գնով: Երբ գյուղերից վերադառնում էինք, շատերը մեզ չէին մոտենում՝ վախենալով վարակվելուց: Եվ գտնում էին, որ մեր արածը շատ լավ բան է: Այս և նման երևույթները ամենքը ընդունում էին հեղափոխական տրամադրությունների անմիջական հետևանք, և այդ իսկ պատճառով հանուն հեղափոխության ձեռնարկված բոլոր ներկայացուցիչները, երեկույթները կատարյալ հաջողությամբ էին վերջանում նյութական տեսակետով: Այսպես էր ամեն տեղ, բոլոր քաղաքներում և ավաններում:

Հեղափոխականը որոշ դիրք էր ձեռք բերում, և ժողովուրդը նրա առաջնորդությունը ընդունում էր: Այդ հանգամանքը որոշ ուժ էր տալիս հեղափոխական գործին: Նույն [18]92 թվի խոլերայի ժամանակ կարգադրված էր Նոր Բայազետում, որ դրսից եկողներին ենթարկելին դիզինֆեկցիայի⁴⁷: Մի անգամ երկու ոստիկան (հայ) տանում էին փողոցով երկու քրդի, որոնք քաղաք էին մտել, տանում էին և ուզածին պես կնուտով⁴⁸ ծեծում: Հայը քուրդ է ձեռք ձգել, հակառակ այդ հանգամանքին, որ ինքը կարգապահության հսկող է, ինքն է նրան խփում, չնայելով, որ քուրդը առանց ձայն հանելու գնում է ուր որ տանում են: Ես այդ տեսա և չհամբերեցի՝ ձայն տվի, թե ինչի են ծեծում, մինչ քրդերը գնում են: Ոստիկաններից մեկը կոպիտ պատասխան տվեց ինձ և ավելի պինդ խփեց քրդին, ես բարձրացրի գավազանս և ոստիկանին խփելով՝ պաշտպանեցի քրդին: Ոստիկանը ձեռքը վեր բարձրացրեց ինձ վրա, բայց ամբոխը ոստիկանին բռնեց: Այս դեպքը պրիստավը նյութ շինեց՝ ինձ գավառապետին ներկայացնելով որպես խռովարար, որ արգելում է ոստիկանին իր պարտականությունները կատարելու: Գավառապետն ինձ կանչեց և հայտնեց, որ ես բանտարկության եմ ենթարկված մեկ շաբաթով՝ ոստիկանին իր պարտականությունները կատարելիս դիմադրելուս համար: Երբ ես հասկացրի գավառապետին, որ ես եմ պետական շահերը պաշտպանել, մինչ պետական ներկայացուցիչը հենց այդ շահերն էր ոտնակոխ անում ծեծելով և բացատրեցի, թե ինչպես մի քրդի թշնամացնելով, նույն այդ քուրդը վաղը սարում պատահած հային կսպանի, և դրանով անտագոնիզմ կստեղծվի երկու ազգությունների միջև: Գավառապետը հասկացավ և քաղաքավարությամբ ասաց. «Այդ դեպքում Ձեր բանտարկությունը զանց եմ անում, բայց խիստ հանդիմանություն եմ անում նրա համար, որ պաշտոնը կատարելիս ոստիկանին խփել էր: Եթե նման բան նկատեք, փոխանակ Ձեր ձեռքով պատժելու՝ դիմեցեք ինձ և ես հանցավորին կպատժեմ»:

Ես չեմ կարող այստեղ չիիշատակել այն ուժեղ շարժումը, որ հենց այդ ժամանակներից տեղի ուներ. Դաշնակցության բոլոր գործիչները հատուկ հրահանգ ունեին Տաճկաստանում բարեկամություն պահպանել քրդական ցեղերի⁴⁹ հետ, նրանց

47 Ախտահանման:

48 Մորակ:

49 Բժշկապետ Բագրատ Նավասարդյանը հատուկ առաքելությամբ լինում է Օսմանյան կայսրությունում, որպեսզի կապ հաստատի հակասուլթանական տրամադրություններ ունեցող քուրդ ցեղապետների հետ: Մասնավոր գրույցի ժամանակ նա Սոտ. Մալխասյանին տեղեկացրել է, որ ինքը հանդիպել է քուրդ «ազդեցիկ բեկերից» Մակոյի հետ, որ մի անգամ չէ, որ Թուրքիայից փախել է Ռուսաստան, որ Մակոն խոստացել է ոտքի հանել քրդերին հայերի հետ համատեղ պայքարում ընդդեմ սուլթանական կառավարության... և որ այդ նպատակով էր բժիշկը նախաձեռնել իր ճանապարհորդությունը Թուրքիա», տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 967, թ. 4: Իրականում Մակոն ոչ մի ցանկություն չունեւ աջակցելու հայ ազատագրական շարժմանը: Նրա իրական էությունը երևաց 1914–1918 թթ., երբ համագործակցեց օսմանյան իշխանությունների հետ և ռուս-թուրքական ռազմաճակատում ընթացած մարտական գործողությունների ժամանակ մի քանի անգամ դավաճանեց ռուսներին, դավադրաբար սպանեց ասորական եկեղեցու պատրիարք-կաթողիկոս Սար Հիմոն Բենիամինին և նրա ուղեկիցներին, հարձակվեց 1918 թ. մարտին Վանից Պարսկաստան նահանջող հայերի վրա: Ի վերջո սպանվեց իրանական զորքերի հետ ընդհարման ժամանակ, տե՛ս **Ռ. Սահակյան**, Վանի հայության 1918 թ. մարտյան նահանջը Պարսկաստան, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2011, N

համակրությունը վաստակել, որպեսզի կարելի լինի ընդհանուր ուժերով թրքական ռեժիմի դեմ ձակատ ստեղծել: Նույնն է եղել և ասորիների ու եզդիների նկատմամբ: Հատուկ պատվիրակություններ էին կազմվում թե՛ քրդական աշիրապետներին և թե՛ ասորիների քահանայապետ Մար Շիմոնին⁵⁰ այցելելու, նրանց հետ համաձայնության գալու: Մի քանի անգամ տեսակցություն ունեցան, բայց այդ բանակցությունները անհաջող էին վերջանում, որովհետև նրանցից ոչ մեկը թրքական ռեժիմի դեմ դուրս գալու համաձայնություն չէր տալիս: Շատ-շատ խոստանում էին մեզ չխանգարել, այդ էլ արևելցուն հատուկ հաճոյակատարություն էր լինում, քան մի դրական խոստում: Մենք գիտենք, թե քրդերը ինչ վերաբերմունք ցույց տվին մեր ժողովրդին նրա նեղ օրերին:

Միակ միջոցը, որ մնում էր գործիչներին, անհատ քրդերի նկատմամբ եղբայրական վերաբերմունք էին ցույց տալիս և այնքան սիրալիր, որ նրանք սիրով համաձայնում էին եղբայրանալ հայերին և հետները միացած զենք վերցնել ու հայդուկներին առաջնորդել դեպի անծանոթ վայրեր: Քանի-քանի այդպիսի հայացած քրդեր են ընկել ֆիդայիների կողքին մարտի տաք ընդհարումների մեջ:

Նոր Բայազետի ոստիկանի պատմությունը հիշեցնում է ինձ նման մի ուրիշ դեպք Գանձակից: 1893 թիվն էր, նոր է դպրոցը բացվել, զինվորական վիճակահանության շրջանն է: Մի կիրակի դպրոցի բակն են մտնում, ուր աշակերտներից ոմանք խաղում են: Հանկարծ տեսնեմ դպրոցի շենքից աշակերտները խմբերով դուրս են փախչում, իսկ նրանց հետևից էլ փողոցային հայիոյանք. հայիոյում է մի ոստիկան՝ եսաուլ⁵¹, միաչքանի բարձրահասակ մարդ, երկար չուխայով, ուսերին կարմիր էպոլետներ⁵², խանչալը առաջը կախած, գլխին գանձակեցու փափախ: «Դուրս կորեք, ես ձեր...»⁵³ գոռալով գալիս է: Մոտենում են. «Ինչ՞ ես ուզում, այ մարդ, մեր դպրոցում: Դու ինչու՞ ես կարգադրություն անում»,– հարցնում են: «Ես դպրոց-մպրոց չգիտեմ, ինձ այդպես է կարգադրված, մարդ չպիտի մտնի, զինվորական ցուցակագրություն է կատարվում»: «Դու՞րս դպրոցից»,– գոռացի վրան: «Ես իմ մեծի կարգադրությունն են կատարում: Դու ո՞վ ես, որ ինձ դուրս անես»,– գոռաց նա: Ես չհամբերեցի և մի ուժեղ ապտակ հասցրի, փափախը թռավ, մարդը գլուխը կորցրեց, ձեռքը տարավ խանչալը: Եկեղեցու առաջ կանգնած էր սհագին բազմություն, որը ականատես եղավ այս միջադեպին: Նրա միջից մի քանի դիրքով մարդիկ մոտեցան ու բռնեցին նրան:

Հետո ես իմացա, որ դա հայտնի Քոռ Ալեքն է, մարդասպան, Սիբիր արքայադատված ու վերադարձած և այժմ ոստիկանի պաշտոն ստանձնած:

Նրան էլ հայտնել էին, որ ես հեղափոխական գործիչ եմ: Հաջորդ օրը եկավ մոտս, ձեռքս համբուրեց, որ ես չէի սպասում. ձեռք տվի, և նա տարավ դեպի վեր ու ներողություն խնդրեց, հայտնելով, որ ինքը չի իմացել, թե ես ով եմ: Նա կարող էր դիմել կառավարության և ինձ պատասխանատվության կանչել, բայց չարավ, որովհետև հասկացրել էին, թե հեղափոխականի դեմ կառավարության դիմել չի կարելի:

Չպիտի մոռանալ, որ այդ շրջանը տարբեր է, քան այն, երբ Դաշնակցությունը ռազմական տեռորիստական կազմակերպություն էր դառել, երբ մարդիկ ակնածում էին, վախենում էին նրա ուժից, նրա վրեժից: Այդ ժամանակ, 1893–ին, Դաշնակցությունը դեռ չէր ձևանալված, իբրև ֆիզիկական ուժ նա հայտնի չէր, բայց կար հայ հեղափոխականի անունը, որ հարգանք էր ներշնչում ամեն մեկին: Այդ ժամանակ նա միայն բարոյական ուժ էր:

1895 ուս. տարին վերջանալու վրա էր: Ես որոշեցի ուսուցչությունը թողնել ու մտնել զուտ հեղափոխական ասպարեզը: Ես արդեն ունեի կուսակցական անուն,

1-2, էջ 336-362:

50 Մար Շիմոն XIX (1887-1918), Արևելքի ասորական եկեղեցու կաթողիկոս-պատրիարք:

51 Կազակային զորքերի սպայական աստիճան, որն այսօր հավասար է մայրի կոչման:

52 Ուսադիր:

53 Կախման կետերը փաստաթղթին են:

որով ինձ ճանաչում էին՝ Մար Շիմոն էր դա: Հետո կյանքի մեջ գործածվելով՝ աստիճանաբար փոփոխության ենթարկվեց և մնաց միայն Մար անունը: Այդպես էին ինձ ճանաչում ոչ միայն հեղափոխական շրջանները, այդպես էի ստորագրում նաև իմ թղթակցությունները, որ ես ուղղում էի «Մշակին»: Ես ունեցել եմ Մար Շիմոն կեղծանունով ռուսաավորներ «Աղբյուր-Տարազի»⁵⁴ մեջ: Դեռ Գանձակում էր, որ իմ խումբն ինձ հարգած լինելու համար իրեն սկսել էր անվանել «Մար Շիմոն»-ի խումբ: Վերջը, ինձանից հետո, երբ այդ խումբը մեծանալով բաժանվում է մի քանի խմբի, յուրաքանչյուր մեկը պահանջում է, որ ինքն է կոչվելու «Մար Շիմոն», և որպեսզի մի կերպ համաձայնության գան, որոշում են այդ անունը պահպանել բոլոր խմբերի համար և իրարից տարբերելու նպատակով համարներ են ավելացնում: Այնտեղ երկար ժամանակ գոյություն են ունեցել «Մար Շիմոն Ա» խումբ, «Մար Շիմոն Բ» խումբ և այլն: Եվ երբ թերթելու լինեք «Դրոշակի» [18]90-ականի վերջերի և 1900-ի սկզբնական տարիների համարները, նվիրատվությունների բաժնում կկարդաք այդ անունով բազմաթիվ խմբերից ստացվող գումարների հաշիվները:

Հենց ես պատրաստվում էի Գանձակից հեռանալ, Սիմոնից մի նամակ ստացա, որով ինձ շատ կոնսպիրատիվ կերպով գրում էր, որ կազմակերպության աշխատանքների համար անհրաժեշտ է դատված ձեռք բերել պայթուցիկ նյութեր: Նա իր նամակում մատնանշում էր, որ Գետաբեկի պղնձահանքերում գործ են դնում դի-նամիտ, որպես հանքը պայթեցնող միջոց և առաջարկում էր ինձ՝ այդ բանով հետաքրքրվել և, եթե հնարավոր է, մի քիչ բերել Թիֆլիս փորձելու համար:

1895-ի հունիսն էր, իսկույն ճանապարհվեցի Գետաբեկ, այցելեցի պղնձահանքերը, որպես թե ուսումնասիրելու համար աշխատանքները, ծանոթացա վարպետների և բանվորների հետ և նրանց միջոցով ձեռք բերի մի քանի ֆունտ դինամիտ: Բացի այդ, դինամիտ ձեռք բերելու համար խոսեցի խանութպան Մանասյանի հետ, որպեսզի նա աստիճանաբար հավաքեր ու պահեր, և երբ Թիֆլիսից պահանջեինք, մարդու ձեռքով մեզ հասցնեք: Այդ գործը շատ կանոնավոր տարվեց և, շատ չանցած, Թիֆլիսում մենք առանձին պահեստ ունեինք հատկապես դինամիտի համար: Այդ դինամիտն էր, որ հետզհետե ծովային ճանապարհով, գլխավորապես Օդեսայի գծով Բուլղարիա էինք հասցնում, այնտեղից էլ Պոլիս փոխադրում: Նույն այդ դինամիտներով պատրաստված ռումբերով գրավվեց Պոլսի Օտտոման բանկը, որի մասին կխոսեմ տեղում:

Գետաբեկում ստացածու դինամիտն առած իջա Գանձակ, խոստում առնելով Մանասյանից, որ նա մի շաբաթվա ընթացքում ինձ հասցնի 20 ֆունտ ևս, որպեսզի ես անձամբ Թիֆլիս հասցնեմ: Ժամանակին Մանասյանը⁵⁵ մարդու միջոցով ինձ հասցրեց, և ես այդ բոլորը երկու ձեռքի կողովի մեջ տեղավորելով՝ վրաները կիսով ծածկելով, հասցրի Թիֆլիս:

Բոլորովին անձանոթ լինելով այդ պայթուցիկ նյութի հետ, չգիտեի ինչպես անեմ, որ վտանգ առաջ չգա վագոնի մեջ: Բագաժ⁵⁶ տալ չէր կարելի. ստիպված էի կողքիս տանել, միշտ հսկել, որ պատահաբար մեկը ձեռք չտա, վառված լուցկի չընկնի վրան և այլն: Վերջապես ապահով հասա Թիֆլիս: Երկու կողովներն իմ ձեռքերին, իսկ իրերս բեռնակրի, անցնում են Թիֆլիսի կայարանի ընդարձակ դահլիճով, հանկարծ կողովներից մեկի ունկը կտրվում է, կողովը վայր է ընկնում, շուռ գալիս, կեռասը թափվում և տակից դինամիտի փայթեթները բացվում: Առանց ինձ կորցնելու (մինչ այդ կարծում էի, թե ուժեղ ցնցումից կարող է պայթել) շտապ կողովը շտկեցի, թափված կեռասը ձեռքով մեջը լցրեցի և հավաքված բազմության ծիծաղի տակ կողովները առած դուրս շտապեցի՝ կառք վերցնելու: Բազմության մեջ

54 «Աղբյուր», պատկերազարդ մանկական ամսագիր (Թիֆլիս, 1883-1918), խմբագիր և հրատարակիչ՝ Տիգրան Նազարյան: Ունեցել է հավելված՝ «Տարազ» (Թիֆլիս, 1890-1919), որը եղել է առանձին պարբերական:

55 Սա Սարգիս Մանասյանի հորերդայրը պիտի լինի: Այդ միջոցին Սարգիսը սովորում էր Գանձակի քաղաքական լքաղաքային դպրոցում և ավարտելու վրա էր:

56 Բեռնավաճիկ:

պատահաբար գտնվում էր Ղազարոս Աղայանը: Նա ինձ չէր ճանաչում: Երկու օր հետո, երբ Վարդ-Պատրիկյանի հետ նրան այցելեցինք, նայեց ինձ, իսկույն ճանաչեց: «Կեռատը լավ հավաքեցի՞ր, մեր տղա, հետո ո՞նց կերար»,– հարցրեց նա: «Ուտելու համար չէր»,– վրա բերեց Վարդ-Պատրիկյանը և խորհրդավոր ծիծաղեց: Աղայանը հասկացավ և իր բարձր ձայնով խրախուսանքի խոսքեր ասաց:

Թիֆլիսում մենք երկար ժամանակ զբաղված էինք դինամիտը փորձերի ենթարկելով: Թիթեղյա տուփեր էինք վերցնում, լցնում դինամիտով և տանում մոտակա Բոտանիկական⁵⁷ այգու հետևի ձորը, ուր բոլորվին ամայի էր լինում: Առանձին սրվակով ծծմբաթթվուտ էինք տեղավորում տուփի մեջ և կապկպած ժայռից ձորն էինք շարտում: Պայթյունը խլացուցիչ էր լինում, վազում էինք ցած և տուփի կտորներից չէինք գտնում, այնքան ուժով այս ու այն կողմ էին շարտված լինում: Այդ միևնույն տեղում մենք կատարում էինք նաև ատրճանակների և հրացանների փորձեր: Հատկապես հրացանի վարժություններ էին կատարում նրանք, որոնք պատրաստվում էին Երկիր գնալ: Այս փորձերի ժամանակ Սիմոնը միշտ ներկա էր լինում: Քրիստափորը եկավ, երբ դինամիտն էինք փորձում: Երբ փորձը հաջող անցավ, նա մեծ ուրախություն արտահայտեց, ճիշտ երեխայի նման ցատկում էր մի ոտքի վրա և վազում դեպի պայթյունի վայրը:

Հրացանաձգության մարզանքը վարում էին Վարդանը և Դումանը⁵⁸: Թիֆլիսում գտնվող բոլոր գործիչները պիտի մասնակցեին այդ մարզանքներին և բոլորն էլ սովորեին ատրճանակ ու հրացան գործածել: Այդ մարզանքները մեզանից օրեր էին խլում: Զենքերը ձոր տանելու ու հետ բերելու բավական ժամանակ էր պահանջում և կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Այդ միջոցով զենքերի ընտրություն էր կատարվում: Անպետք զենքերն առանձին էին ուղարկվում, որպեսզի վերանորոգվեին: Այդպիսով Թիֆլիսից անցնող բոլոր զենքերը պիտի փորձարկվեին, իսկ դա ինքնին դժվար գործ էր: Երբեմն ամբողջ օրով ձորում պայթյուն էր լսվում և աննկատելի անցնում քաղաքի համար:

Շուտով պարզվեց, որ զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար պետք է ես ուսուցչություն անեի մինչև 1896 թվի սկիզբը: Գանձակից հրաժարվել էի: Լոռիի շրջանում գործիչի կարիք կար: Այդ կողմերում պրոպագանդա դեռ չէր մղված. Սիմոնն առաջարկեց գնալ Զալալ-Օղլի⁵⁹ ուսուցչական պաշտոնով, միևնույն ժամանակ շրջանում կազմակերպչական գործը տանել: Իմացանք, որ Զալալ-Օղլիում ուսուցչի կարիք կա: Անմիջապես կարգադրվեց, և ես մեկնեցի Թիֆլիս-Զալալ-Օղլի գծով, որ անցնում էր Վորոնցովկա⁶⁰ գյուղով: Այն ժամանակ Թիֆլիս-Երևան երկաթուղագիծ չկար⁶¹, կարծես նախապատրաստական աշխատանքներ էին կատարվում: Զալալ-Օղլիում մնացի մինչև հունվարի 1-ը: Այնտեղի իմ գործունեությունը շատ աշխույժ անցավ: Բացի տեղում կատարած աշխատանքից, ես հանձն առա և շրջակա գյուղերի պրոպագանդի գործը: Ես եղա Ագարակ, Գերգեր, Վարդաբլուր, Կուրտան, Ուզունլար, Դսեղ և այլ գյուղեր, որոնք մոռացված են: Դպրոցական գործը դրանով ոչ մի կերպ չտուժեց: Դասավանդումը վերջացնելուց և ճաշելուց հետո ճանապարհվում էի որևէ գյուղ: Աշնան օրեր էին, սուրճ ընկնում էր 5-ին, հագիվ էի լուսով հասնում: Հասնելուն պես ժողովրդին միատեղ հավաքելու միջոց էր եկեղեցու զանգերը տալ, և, իրավ, գյուղացիները լսելուն պես ամեն ինչ թողած եկեղեցին էին վազում: Գիշերվա զանգահարությունն ինչ- որ խորհրդավորություն էր տալիս գործին: Հավաքվում էին մարդ, կին, պատանի: [18]95-ի մեծ ջարդերը ցնցել էին ամբողջ կովկասահայությունը, ամենուրեք կոչեր [էին] կատար-

57 Բուսաբանական:

58 **Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան** (Նիկոլ Դուման, 1867-1914), հայ ազատագրական շարժման ակնավոր գործիչ, հայդուկ, ՀՅԴ անդամ:

59 Այժմ՝ Ստեփանավան:

60 Այժմ՝ Տաշիր:

61 Սկզբում կառուցվել են Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ (1899), ապա Ալեքսանդրապոլ-Մասիս և Մասիս-Երևան երկաթգծի ուղեմասերը (1902):

վում եղբայրական օգնություն հասցնել: Այդ ձայնը դեռ չէր հասել հեռավոր գյուղերը: Հայ գեղջուկը մեծ հետաքրքրությամբ էր լսում իմ գրույցը: Ես նկարագրում էի տաճկահայ ժողովրդի վատթար կացությունը, նրա քաղաքական ձգտումները, ազատագրական շարժումները և այդ բոլորի դեմ ծառայած համիրյան ռեժիմը: Իմ պատմությունը հուզում էր ամենքին, շատերի աչքերն արտավակալած էին լինում և եկեղեցու խորքերից լսվում էին հեկեկանքի, խուլ հառաչանքի արձագանքներ: Մթնոլորտը էլեկտրականացված էր լինում: Վերջանալուց հետո առաջավորները, հասակավորները դիմում էին ինձ, թե ինչո՞վ կարող են օգնել: «Ով ինչով կարող է», –ասում էի ես, հարուստն իր ունեցածն է տալիս, աղքատն ինչ ունի, որ ինչ տա: Բայց անձամբ օգնության հասնելը ամենքի պարտականությունն է, ով քաջ է, ուզում է իր եղբորը թե ու թիկունք դառնա, իր անձն է տրամադրում: Եթե ինքը միջոց չունի՝ նրան կտրվի գենք և ապրուստ: Հիմա այս բուպեին ամեն մեկը թող գրվի, թե ինչ կարող է տալ:

Դրան չկա գյուղում՝ կա ցորեն, գարի, կարտոֆիլ: Ունևորներն ամենքը գրվում էին: Հատուկ մարմին էր ընտրվում հենց եկեղեցում, որ անմիջապես ցուցակագրում էր նվիրատուներին: Շատ կանայք իրենց մատանին կամ ձակատի ոսկին էին խոստանում: Երբ առաջարկ էր լինում անմիջապես ստանալ, ես հայտնում էի, որ ինքս միայն խոսելու համար եմ եկած և կազմակերպելու, առաջարկում էի մի շաբաթվա ընթացքում հավաքել, փողի վերածել ու հասցնել Ջալալ-Օղլի՝ տեղական մարմին:

Այս միևնույնը կատարվում էր բոլոր գյուղերում: Հեռավոր գյուղերը գնում էի շաբաթ օրերը, դասերից հետո, որպեսզի հաջորդ օրը՝ կիրակի, կարողանայի վերադառնալ և դաս բաց չթողնել: Շուտով գյուղերից սկսեցին գալ և բերել նվիրատուությունները:

Այն ժամանակվա տրամադրությունը բոլորովին այլ էր: Ժողովրդի հավատը դեպի գործը և դեպի գործիչները շատ մեծ էր: Ունանց թվում է, թե Դաշնակցությունը բռնի էր ստանում միջոցներ, բայց դա սխալ է: Բռնի պահանջները սկսեցին տեղի ունենալ շատ ուշ: Իսկ մինչ այդ Դաշնակցության ամբողջ նյութական միջոցը գանձվում էր կամավոր ամսավճարներով և նվերներով:

Հայդուկային կոիվներին մասնակցելու ցանկություն ունեցողների թիվն օրեցօր շատանում էր, մի տեսակ ինքնասիրության, ասպետական հպարտության խնդիր էր դարձել: Վանի շարժումները, Պետոյի և իր հարյուրավոր ընկերների հերոսական կոիվները և նրանց կսկծալի կորուստը ինքնին լուռ կոչի բնույթ էին ստանում, ամեն կողմից նրանց տեղերը գրավելու ցանկություններ և առաջարկություններ էին լինում: Երբեմն այնքան շատ, որ ստիպված էին ընտրության միջոցով նրանց ընդունել: Շատերն իրենց գենքն ու ձին էին առաջարկում, շատերը պատրաստի պաշար էին հասցնում գնացողների համար: Մրանք երևույթներ են, որոնք քիչ անգամ են հայտնվում մի ժողովրդի կյանքում: Մրանք ոգևորության, բարոյական թռիչքի, ազնիվ խոյանքների արտահայտություններ են, որոնց գործածելու ձևն ու տակառը, նրանց ցանկալի հունի մեջ դնելու վարպետությունը մնում է գործի ղեկավարներին:

Մարդիկ մոռացել էին իրենց անձնականը, ամեն ինչ հասարակության համար էր: Այժմ արդեն խաչագողեր երևան չէին գալիս, ինչպես այդ տեղի ունեւ շարժման սկզբներում [18]89-91 թվերին: Այժմ ամեն մեկը պարտք էր համարում լավ ձանաչել դիմացինին: Եկողը վստահելի աղբյուրից վավերագիր պիտի ներկայացներ: Շանտաժով պարապողը ենթարկվում էր չարաչար պատժի, ժողովուրդն ինքն էր նրա պատիժը տնօրինում: Ժողովուրդը որքան պատրաստվում էր զոհաբերության, այնքան նա խստապահանջ էր դեպի գործը: Գործը դառնում էր ժողովրդի սեփականություն:

Նոյեմբերի մռայլ օրերից մեկն էր: Միմոնից հեռագիր ստացա, որ նա Թիֆլիսից մեկնում է Ալեքսանդրապոլ և գիշերն անցնելու է Ղարաքիլիսայով⁶². առաջարկում

62 Մինչև 1935 թ. կոչվել է Մեծ Ղարաքիլիսա, Ղարաքիլիսա, 1935-1993 թ.՝ Կիրովական, այժմ՝

էր գիշերը Ղարաքիլիսայում հանդիպել իրեն մի քահանայի տանը (հասցեն տվել էր): Այդ ժամանակ Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ գնում էին Աղստաֆայի վրայով: Ցերեկը ժամը 3-ին առավոտյան ստացա հեռագիրը և անմիջապես մի ձի ճարեցի և ուղղությունը հարցնելով՝ ճանապարհի ընկա: Ճանապարհն անծանոթ էր: Երկու ժամ չանցած մուրթ կոխեց: Առաջին ձյունն էր գալիս, սար ու ձոր ծածկվեց, արա-հետները կորան ձյան տակ: Ձին կորցրեց ճանապարհը: Մթի մեջ մի կրակ նկատեցի, անտառի մեջ էի, դիմեցի դեպի այդ կրակը, փայտահատներ էին: Ճանապարհը բացատրեցին՝ ձեռքի ուղղությամբ դեպի սարի կատարը: Դ՛վալը⁶³ պիտի շուռ գայի մյուս կողմը: Սարի գլխին ճանապարհը գտա և մուրթի մեջ ձին թողեցի իր կամքին: Երկու տեղ ձին գլորվեց, ինձ տակովն արեց: Առողջ և ուժեղ երիտասարդ էի, ոչ մի վնաս չկրեցի և չհուսահատվեցի: Նորից ձի նստեցի ու շարունակեցի: Արդեն սարի մյուս երեսն եմ, լսում եմ գետի խշշոցի ձայն, բայց ոչինչ չեմ տեսնում: Գիշեր է և ձյունը խիտ կերպով տեղում է: Վերջապես ձորի ներքևում, գետակի ափին մի խանութ եմ գտնում, ուր մի քիչ տաքանում եմ և ճանապարհս շարունակում: Ժամը 12 ½-ին հասնում եմ գյուղ ու սրա նրա դուռը թակելով՝ գտնում եմ տերտերի տունը: Նա է տեղական գործերի վարիչը (մոռացել եմ տերտերի անունը): Անմիջապես բոլորը քնից վեր են կենում, սամովար⁶⁴ պատրաստում: ½ ժամ անց Միմոնն է հասնում փոստային կառքով: Ամբողջ գիշերը, մինչև ժամը 4-ը միասին ենք, բացատրում է ժողովրդական այդ բուռն ոգևորության արժեքը մեր ապագայի նկատմամբ: Խոսում է հայդուկային խմբերի կազմակերպության և նրանց խիստ ընտրության մասին: Մեզանից է կախված, թե դեպի ուր կհասցնենք ժողովրդի լավ տրամադրությունը, ասում է նա: Խոսում է այն մասին, որ տեղական գործիչների նկատմամբ պիտի լինենք խստապահանջ և դրամական խնդիրներում լինել անխնա, մեկ-երկու անհաջող ընտրություն, գործիչների խմորում, և ժողովուրդը կարող է սառչել:

Նա հատկապես գնում է Ալեքսանդրապոլ՝ նոր կազմվող հայդուկային խմբին ծանոթանալու և այնտեղ այդ առթիվ ծագած մի թյուրիմացություն պարզելու համար: Այդ է պատմում, ինձ ցույց տալու համար այն դժվարությունները, որոնք կարող են ծագել, եթե գնացող երիտասարդների թվում լինեն անհամապատասխան ուժեր:

Ժամը 4-ին նա մեկնեց: Նույն վայրկյանին ես մեկնեցի: Այժմ ճանապարհը դժվար չէր, նախ հետզհետե լուսանում էր, և ապա ձյունը դադարել էր: 30 վերստ⁶⁵ տեղն անցա 4 ժամում և տեղ հասա ժամը ութին: Դասս չմնաց պարապ: Ես ինձ հոգնած չէի զգում, թեև ամբողջ գիշերը չէի քնել և 60 վերստ տեղ էի կտրել:

Մտնեմում էին հունվարի արձակուրդները: Ես արդեն ներկայացրել էի զինվորական վարչության իմ ուսուցչության այդ տարվա վկայական և ստացել էի պահեստում հաշվելու առթիվ պաշտոնական գրություն. կարող էի թողնել ուսուցչությունը: Թիֆլիսում այդ տոների առթիվ նշանակված էր լայնացրած ժողով. ամեն կողմերից պատվիրակներ էին եկել: Ժողովի գլխավոր հարցն էր՝ հեղափոխական գործունեության տակտիկական վերաքննության ենթարկել: Հայաստանում տեղի ունեցած հսկայական ջարդերը (1895 թվի ամառը) գործիչներից շատերի աչքերը միանգամից բաց արին: Հայդուկային գործունեությունը այն ձևով, ինչպես տարված է եղել մինչև այժմ, քննադատության չի դիմանում: Շատերն առաջարկում են իսպառ վերացնել այդ գործելակերպը: Նրանք առարկում են, որ մի տաս հոգի զինված Երկիր են մտնում, ինչքան էլ զգույշ անցնելու լինեն, մինչև հայաբնակ վայրեր հասնելը նկատվում են հակառակորդի կողմից, առաջ է գալիս ընդհարում, երկուստեք մարդիկ են ընկնում: Հայդուկների մի մասը ճիշտ է՝ ազատվում է որևէ հայ միջավայրում, բայց նրան հետապնդում են, նա հսկողության տակ է և բեռ է

Վանաձոր:

63 Դ՛վալ՝ լեռնագագաթ Բագումի լեռնաշղթայում:

64 Ինքնատե:

65 1 վերստը հավասար է 1066, 8 մետրի:

դառնում տեղական ազգաբնակչության, թիկունք չկա, օգնության հասնել անմիջապես չի կարելի, որովհետև թշնամին բոլոր ճանապարհները փակել է: Ազատված մի քանի հոգին ձգված են իրենց ճակատագրին: Փոխանակ տեղացուն օգտակար լինելու, նրանց ներկայությունը վտանգավոր է դառնում շրջանի հայության համար: Ոչ միայն կառավարությունն է հետապնդում նրանց, այլև թուրք ազգաբնակչությունը: Լարված դրությունը գնալով սաստկանում է, և թշնամությունը, որ մինչ այդ քողարկված էր, բացարձակ բնույթ է ստանում, ու մեկ-երկու սպանված ոստիկան զապթիեյի արյան վրեժը ծանրանում է ամբողջ շրջանի վրա: Թաքնված հայդուկները, ձիշտ է, հարձակման դեպքում պաշտպանում են գյուղը կամ շատ-շատ երկուերեք գյուղ: Թշնամին հենց տեսնում է, թե այսինչ գյուղից կրակ է տեղում, կարիք չի գտնում այդ գյուղի վրա գնալ. թալան է պետք, կոտորել է պետք: Մինևույնն է՝ այս գյուղը չի կոտորի, մյուսում կկոտորի, բոլորն էլ գյավուր են, բոլորն էլ՝ թշնամի: Եվ ահա կոտորած է լինում: Ինչ կարող են անել մի քանի զինված մարդիկ՝ ոչինչ: Այսպես պնդողներն առաջարկում են հեղափոխական բոլոր միջոցները կենտրոնացնել կենտրոնական վայրերի վրա և գավառները հանգիստ թողնել: Ցուցական տակտիքն են պաշտպանում: Ցույց կատարելով Պոլսում, Ջնյունիայում՝ մենք մեր բողոքը լսելի էինք դարձնում եվրոպացիներին, մյուս կողմից՝ ցույցին վնասավելու էին եվրոպացիք, նրանց ձեռնարկներն են վնասվում՝ ուզեն-չուզեն պիտի միջոցներ ձեռք առնեն, եթե ոչ բավարարելու համար հեղափոխականների սաքսիմում պահանջները, գեթ մեր ժողովրդի համար տանելի պայմաններ ստեղծել կտան, որպեսզի նա հուսահատությունից ծայրահեղությունների չդիմի: Այս տակտիկով մենք գավառի հայությունը կփրկենք ջարդերի մղձավանջից, նրան հնարավորություն կտանք բարելավելու իր տնտեսությունը, գաղթի առաջն առած կլինենք և այսպիսով նրան ուժեղացնելով՝ ապագային, երբ անհրաժեշտ լինի, նա ինքնաբերաբար ոտքի կկանգնի իր ազատությունը բռնավորից խլելու համար:

Մյուս հոսանքն այլ կերպ էր ընդունում: Նա դեմ չէր ցուցական տակտիկային, բայց ամբողջ մեր նյութական ու բարոյական ուժերն այդ կողմին հատկացնելը համարում էր ոչ լսելացի: Մեր ժողովուրդը ստրկացած վիճակում է, նրան պիտի սթափեցնել, նրան պիտի ազատ ապրելու տենչը, ցանկությունը ներարկել, իսկ դա կլինի կովի ու պալքարի ճանապարհով: Եթե ցույցերի շնորհիվ նույնիսկ եվրոպացիք միջամտեցին և հային տվեցին ինքնավարություն, նա ինչո՞վ պիտի կարողանա այդ ինքնավար երկիրը պաշտպանել, քանի որ չի սովորել ազգային սեփականությունը պաշտպանել թշնամու պետրոսակի դեմ: Նա պիտի սովորի գենք գործ դնել, նրա արժեքը գնահատել, որ իր ապագան ապահով համարվի, թե չէ ամեն մի տեղից վեր կացող զինված բազմություն նրա ազատությունը ձեռքից կխլի: Մեր հայդուկային կռիվները, ձիշտ է, իրենց վնասակար կողմն ունեն, բայց ունեն և այն առավելությունը, որ հային վարժեցնում են վառողի ծխին, նրան վարժեցնում են բաց աչքով դիտել մահը և նրանից չսարսռել: Այդ վիճակում միայն ժողովուրդները կարող են իրենց կյանքը տնօրինել իրենց ուզած ձևով:

Այս տեսակետը պաշտպանողները համաձայնվում էին այն առարկության, որ փոքրիկ խմբերը վտանգվելու դեպքում օգտակար չեն կարող լինել, այդ իսկ պատճառով էլ առաջարկում էին խմբերը բազմամարդ դարձնել և ավելի լավ սպառազինել: Վանի շրջանից, Սալմաստից եկողները պնդում էին այս տակտիկի վրա և խնդրում էին միջոցներ տալ, որպեսզի հնարավոր լինի հարյուրավոր մարդկանցով արշավել դեպի Երկիր:

Կար նաև մի փոքրիկ հոսանք, որ հակառակ էր Հայաստանում որևէ հեղափոխական շարժման՝ կանգնած լինելով այն տեսակետի վրա, ինչ որ ունեին ցույցի պաշտպանները, բայց այդ հոսանքը բավական չէր [չէր բավարարվում] միայն ցույցերով, նա գտնում էր որ հեղափոխական շարժումը պիտի ծավալել միայն Կիլիկիայում: Նրա կարծիքով բուն Հայաստանում ոչինչ չպետք է անել, պիտի այնտեղ սուքերը հանգստացնել:

Կիլիկիան մի երկիր է, ուր ըմբոստական ոգին ավելի է զարգացած, ուր մի քանի անգամ ապստամբություն է եղել (այդ միջոցին Ջեյթունը և իր շրջանը ապստամբական վիճակի մեջ էին⁶⁶), և որին թուրք կառավարությունը հաշվի էր առնում և որոշ քաղաքական գիշումներ է կատարում: Մյուս կողմից շեշտվում էր այն հանգամանքը, որ այդ երկիրը, գտնվելով Միջերկրական ծովի ափին, շատ ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ է թե՛ զինական մթերավորման տեսակետից և թե՛ եվրոպացիների կողմից աջակցություն գտնելու կողմից: Վերջապես այդ երկրում ջարդեր կազմակերպելու համար կառավարությունը հաշվի պիտի առնի այնտեղ գտնվող եվրոպացիների ներկայությունը և առհասարակ դրսի աշխարհը իր ծովափնյա դիրքով մոտ լինելու հանգամանքը: Դրան պիտի ավելացնել և այդ երկրի աշխարհագրական դիրքը, որով նա ավելի, քան որևէ հայկական բնաշխարհ, դժվարամատչելի է արտաքին հարձակումների դեմ, այն է՝ հարավից պաշտպանված է ծովով, իսկ հյուսիսից և արևելքից՝ Տավրոս լեռան և իր ճյուղավորությունների շղթաներով:

Մեծամասնություն[ը], սակայն, կողմնակից էր, որ բուն Հայաստանում շարժումը շարունակվի: Ուստի և ժողովը⁶⁷ հնարավոր գտավ այդ, բայց նկատի առնելով և Կիլիկիայի հիշյալ առավելությունները, որոշեց այնտեղ ուժեր ուղարկել և նախնական պատրաստություններ տեսնել այնտեղ ընդհանուր ժողովրդական ապստամբություն բարձրացնելու համար: Այդ նույն ժողովում որոշվեց նաև ցույցեր կազմակերպել Պոլսում և Զնյուռնիայում: Այսպիսով 1896 թվականի սկզբին Դաշնակցությունն իրեն այնքան զորեղ էր զգում, որ երեք ուղղությամբ աշխատանք էր ձեռնարկում:

Տրամադրելի ուժերը բաշխվում էին ըստ այն տեսակետի, որի կողմնակից էին նրանք: Ես կողմնակից էի և՛ ցույցերին, և՛ Կիլիկիայի գործունեության, այդ պատճառով էլ հարմար գտան ինձ այդ ուղղությամբ աշխատելու համար:

Արդեն որոշված էր, ես պիտի մեկնեի: Հարկավոր դատեցի վերադառնալ Զալաօղլի և հրաժարվել պաշտոնից, և մինչև հոգաբարձության հետ համաձայնության էինք գալիս իմ դասերի մասին, որ ես ազատվեի, հանկարծ կարգադրություն եղավ ռուս կառավարության կողմից փակել հայոց ծխական դպրոցները:

Դպրոցները փակվեցին: Հայ ժողովրդի վիշտը կրկնապատվեց: Այնտեղ՝ Թուրքիայում, կոտորում էին հային ֆիզիկապես, այստեղ՝ Ռուսաստանում՝ բարոյապես, տասնյակ հազար մանուկներ փողոց էին շարտվում: Երկսայրի կացություն էր ստեղծվում Կովկասի հայության համար: Արդյոք իր ուժերը ջլատել և մի մասը հատկացնել ռուս պետության դեմ պայքարելու համար, բայց այդ ձևով երկու կողմից էլ պարտվելու ահավոր վտանգն էր ցցված մեր առջև, մյուս կողմից ռուս կառավարության դեմ դուրս գալը կարող էր նրան ավելի կատաղի հակառակորդ դարձնել թրքահայ դատի հաջող լուծման: Թրքահայ խնդիրը օրհասական էր. հայությունն այնտեղ արնաքամ էր լինում, նրան ապրելու հնարավորություն ստեղծելն անմիջական գործ էր, ավելի կենսական ամբողջ հայության համար: Ուստի և դպրոցների փակման գործը և նրանով զբաղվելու հոգսը ձգվում է ավելի պատեհ առիթի: Երբ թրքահայ դատը կարգադրվի դրական իմաստով, ռուս կառավարությունն ավելի փափկանկատ կլինի դեպի մեր կուլտուրական հիմնախնդիրը: Այդպես էր մտածվում այն ժամանակ, երբ հայկական դատի լուծումը համարվում էր մոտալուտ:

Դպրոցները փակվելուն պես ես վերադարձա Թիֆլիս՝ անհրաժեշտ պատրաստությունները տեսնելու և ճանապարհվելու համար:

Վեց տարվա ուսուցչական անցյալ ունեի, դրա հետ միասին վեց տարի շարունակ զբաղված եմ եղել հեղափոխական գործին օժանդակելով:

66 Նկատի ունի Ջեյթունի 1895-1896 թթ. հերոսամարտը:

67 Խոսքը թերևս 1896 թ. հունվարին տեղի ունեցած ՀՅԴ Տարեկան «Ընդհանուր ժողովի» մասին է, որպիսիք գումարվել են մի քանի անգամ՝ 1895-ից մինչև Երկրորդ Ընդհանուր ժողովն (1898) ընկած ժամանակամիջոցում: ՀՅԴ մարմինների մի մասի կողմից չձանաչվելով որպես Ընդհանուր ժողովներ, դրանք հետագայում ստացան «Ռայոնական» անվանումը:

Ոչ միայն ես, այլև բոլոր գործիչները այդ ժամանակներում նյութական ոչ մի վարձատրություն չունեին, ստածել անգամ չէին կարող, թե իրենց նեղությունները պետք է որևէ կերպ փոխարինվի: Ոչ միայն այդ, այլև նրանց արած ծախսերը փոխադրությունների, նամակագրության համար կատարվում էին իրենց անձնական միջոցներից:

Այս մասին խոսք լինել չէր կարող: Երբ գործիչները քաղաքից քաղաք էին փոխադրվում, իջնում էին իր մոտ, որով և ծախսի կարիք չէր լինում, ապրում էին ընկերոջ մոտ մինչև գործերի կարգադրությունը: Թիֆլիս եկած ընկերները քնում էին տեղական ընկերների մոտ, այնտեղ էլ կերակրվում էին: Նրանք էին միայն իջևաններում ու հյուրանոցներում իջնում, որոնք սեփական միջոցների տեր էին:

Ես անձնապես Թիֆլիսում միշտ ապրել եմ Սիմոնի մոտ: Ճիշտ է, ես Թիֆլիսում շատ չեմ մնացել, ամեն անգամ 4-5 օր, բայց երբ էլ լինեմ, ես նրա սեյակում էի քնում ու նրա մոտ սնվում: Հաճախ նրա մոտ 3-4 հոգով էինք մնում: Այնքան գնացել եկել էի, որ մայրը, քույրերն ինձ իրենց որդու ու եղբոր տեղ էին ընդունում: Այսպես էր այն ժամանակվա հեղափոխական ընտանիքը: Նույնը տեղի ուներ և մյուս ընկերների մոտ: Գանձակ եկողները մեծ մասամբ ինձ մոտ էին լինում, դա սովորական կարգ էր հեղափոխական ասպարեզում:

Իմ խնդիրը որոշ էր. ես պետք է մեկնեի դեպի արևմուտք՝ ուժ տալու նախագծի իրագործմանը, ինչ որոշված էր 1896-ի հունվարի Ընդհանուր ժողովում ցուցական գործողությունների և Կիլիկիայի ապստամբական պատրաստությունների նկատմամբ: Սրանք շատ կարևոր ձեռնարկություններ էին, որոնց մասին թեև ժամանակին գրված էր Ժնև՝ «Դրոշակի» խմբագրության, բայց այնտեղից դեռևս պատասխան չէր ստացված, թե այնտեղ այդ ուղղությամբ մինչև այժմ ինչ է արված: Փետրվար ամիսը վերջանալու էր, և դեռ պատասխան չկար: Պետք է նկատել, որ [18]95-ի մեծ ջարդերից և ապա դպրոցները փակելուց հետո ռուս կառավարությունն ավելի քան հակառակ դիրք էր բռնել հայկական շարժման վերաբերմամբ և հսկողությունը խիստ ուժեղացրել այդ առթիվ: Նամակագրությունն արտասահմանի հետ խիստ դժվարությամբ էր կատարվում, փոստում բոլոր նամակները բացվում էին և անհարմար դատվածները գրավվում: «Դրոշակի» ստացումն իսկ վտանգված էր: Այս բոլորն ի նկատի ունենալով՝ Սիմոնն ու Ռոստոմը ինձ առաջարկեցին մեկնել Ժնև, անձամբ բացատրելու ժողովի որոշումների էությունը և վերականգնելու խզված կապը: Հարկավոր էր գործունեության ընդհանուր մի ձև մշակել, որպեսզի Ժնևի կարգադրությունները չհակասեին կովկասյան տրամադրություններին: Այնտեղ պիտի որոշվեր նաև, թե ես անմիջապես որ կողմը պիտի ձանապարհվեի՝ դեպի Կիլիկիա, թե՛ դեպի Պոլիս:

Մարտի սկզբի օրերին ես ձանապարհվեցի Ժնև: Խմբագրական գործերի վարողն էր Հունան Դավթյանը⁶⁸, բայց ուսանողներից Գ. Խաժակն, Սարգիս Մինասյան⁶⁹, Միքայել Հովհաննիսյան (Վարանդյան)⁷⁰ օգնում էին խմբագրական աշխատանքներին: Խմբագրություն կոչվածն էլ մի հասարակ սենյակ էր Rue de Carouge-ի մոտերքում, ուր մի կողմում տառերն էին դրված, մյուս կողմում հողվածներ ու նամակներ էին թափթփված: Այդ սենյակում քնում էր ուսանողներից մեկը, ուրեմն և ծառայում էր նրա համար իբրև ննջարան և սեղանատուն: Հաճախ այնտեղ էին հավաքվում և այլ ուսանող հայեր ու գրուցելով, Կովկասից ստացված լուրերն իրար հաղորդելով՝ ժամանակ էին անցկացնում:

Այդտեղ մի ընկերական նեղ շրջանակ էր ստեղծվում: Մի բարոյական ուժեղ կապ բոլորին իրար էր գողել. դա ապագա «Ուսանողական միությունն» էր, որ

68 Հունան (Հովան) Դավթյան (1868-1918), ՀՅԴ ձանաչված գործիչ ու տեսաբան: Հետագայում խմբագրել է «Յառաջ» թերթը (1905-1906):

69 Սարգիս Մինասյան (Արամ Աշոտ, 1873-1915), լրագրող, գրող, մանկավարժ, «Հայրենիք» (ԱՄՆ) թերթի գլխավոր խմբագիր:

70 Միքայել Վարանդյան (Հովհաննիսյան Միքայել, 1870-1943), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս, փիլիսոփա, պատմաբան, ՀՅԴ անդամ:

կազմակերպվում էր դաշնակցական գործիչների նախաձեռնությամբ: Այնտեղ կային նաև ուսանողներ, թեև թվով չնչին, որոնք իրենց հեռու էին պահում այդ խմբից: Սկզբունքային հողի վրա ունեցած տարածայնությունը գնալով արդեն անձնական բնույթ էր ստացել, և պետք է ասած, բավական անախորժ հարաբերություն էր ստեղծվել մի քանիսի միջև: Ես ընդամենը 15 օր մնացի Ժնևում և ներկա եղա մի խառը ժողովի, որ տեղի ուներ մի սրճարանում, ուր ուսանող Երվանդ Պալյանը մի գեկուցում էր կարդում ինչ-որ հարցի շուրջ: Ժողովում ներկա էին մոտավորապես 35 հոգի, որոնցից 10-ը՝ օրիորդներ: Զեկուցումը վերջանալուց հետո տեղի ունեցավ մտքերի փոխանակություն, որ գնալով սուր արտահայտությունների հասավ Պալյանի և Խաժակի միջև: Ես նոր էի Կովկասից դուրս եկել, նոր էի շփվում ուսանողական շրջանի հետ, ինձ համար այն ժամանակ շատ ծանր էր տեսնել, թե ինչպես հայ ուսանողները կարող են իրար հայիոյել և իրար վրա բռունցք բարձրացնել: Ավելին, այդ շփոթի և աղմուկի մեջ օրիորդներից մեկը՝ օրիորդ Աթաբեկյանը, ապտակեց Պալյանին, որովհետև անձնապես լավ չի եղել: Այս միջադեպը խորապես ինձ ցցեց, և ես պիտի խոստովանեմ, շատ ցավում էի, որ ներկա եմ եղել նման գռեհիկ պատկերի: Այս առթիվ ես մի խիստ հողված ունեմ «Մշակի» մեջ՝ գրված Ժնևից:

Ի՜նչ որ պետք էր, խոսվեց այնտեղ մեր հեղափոխական գործունեության, ժողովի որոշումների մասին: Հայտնի դարձավ, որ Նանսիից 3 ուսանողներ երկու ամսից ի վեր մեկնել են գործի տեղ, որոնցից մեկը, որի անունը չեմ հիշում, գործն անհետաքրքիր գտնելով, վերադարձել է իր ուսումը շարունակելու, իսկ մյուսները գործի վրա էին, մեկը նրանցից Հայկ Թիրաքյանը (Հրաչյա) Պոլսումն է աշխատում, երկրորդը՝ Գարեգին Բաստրմաձյան (Արմեն Գարո)՝ Կիպրոսում:

Կիպրոսից բավական ծանր լուրեր էին ստացվել: Այնտեղ հավաքված են եղել տասը երիտասարդ Գարոյի գլխավորությամբ Կիլիկիա անցնելու համար, բայց դեռ գործի չձեռնարկած՝ տարածայնություն է ընկել մեջները և այնքան լուրջ կերպարանք ընդունել, որ երիտասարդներից մեկը ատրճանակ է քաշել Գարոյի վրա, մյուսները միջամտել են, մտքերը հանգստացրել մի կերպ, սակայն նամակները վատ գույներով են ներկայացնում միջադեպը և երկյուղ հայտնում, որ նա կարող է վտանգավոր վերջավորություն ունենա, եթե անմիջապես մի փորձված գործիչ չհասնի՝ վերջ տալու համար այդ միջադեպին:

Հունանը գտավ, որ իմ հասնելը Ժնև շատ հարմար ժամանակին է եղել, որ ինքը պիտի մեկնե՛ր Կիպրոս, բայց խմբագրատունը թողնել չէր կարողանում, ուստի ինձ առաջարկեց անմիջապես մեկնել Կիպրոս և ծագած թյուրիմացությունը քննելով, իմ հայեցողությամբ լիկվիդացիայի ենթարկել [վեճը] ու այդ մասին տեղեկագրել Ժնև: Այնուհետև ինձ էր թողնում Կիպրոսի մեր գործունեությունը որոշել, արդյո՞ք մնալ այնտեղ ու շարունակել մեր սկսված գործը, եթե այդպիսին գոյություն ունի Կիլիկիայի նկատմամբ, թե Պոլսո հետ հարաբերության մեջ մտնել ու նրանց համաձայնությունը առնելով՝ մեկնել Պոլիս, ցուցական գործին լծվելու համար: Բացի այդ ինձ հանձնարարվեց Մարսելում «Դորշակի» կապոցները Թյուրքիա և Ռուսաստան ուղարկելու խնդիրը կարգադրել: Մարսելում առաջուց եղել էր մեկը, որ ճամբորդների հետ միշտ կապոցներ էր ուղարկել: Այդ ձևը վստահելի հետևանքների չէր հասցնում. շատերը կորչում էին: Հարմար դատվեց գտնել նավերի վրա ծառայող մարդկանց:

Թե՛ «Միսաժըրի Մարիտին» և թե՛ «Պակե» նավային ընկերությունների նավերի վրա հատուկ մի պաշտոնյա կա, որ թարգմանի դեր է կատարում արևելքի ջրերում և սուրճ է ծախում տախտակամածի վրա՝ նավի կաֆեջին⁷¹ է դա: Դրանք մեծ մասամբ հայեր են լինում: Նրանք գիտեին, բացի հայերենից, ֆրանսերեն, թուրքերեն, հունարեն, արաբերեն և իտալերեն: Ահա այդ կաֆեջիները որոշ վճարով համաձայնության եկան հանձնված կապոցները Զմյուռնիա, Պոլիս, Տրապիզոն, Բաթում հասցնել տրված հասցեներին և ստացական բերել: Հարաբերություն պահելու ամենալավ ձևն այդ էր, որ առաջուց էլ էր գործածվել «Արմենիա» թերթն ուղարկելու համար:

71 Սուրճ պատրաստող:

Ժնևում Հունանը ապրում էր մի մանասարդային սենյակում՝ վեցերորդ հարկում: Վարում էր ուսանողական կյանք, շատ պարզ, կերակուրն ինքն էր պատրաստում: Նա նոր էր նշանված իր ապագա ամուսին⁷² Հորթանսի հետ: Հաճախ Հորթանսն էր գալիս և կերակուր պատրաստում, միասին երեքով ծաշում էինք: Մի քանի ամսվա մեջ նա այնքան հայերեն էր սովորել, որ կարողանում էր, թեև դժվարությամբ, հասկացնել: Մի վերին աստիճանի համակրելի ու շնորհալի աղջիկ էր նա: Այնքան լավ տպավորություն էր թողել վրաս, որ այստեղ հարկ համարեցի հիշատակել նրա անսին:

Կիպրոսի խնդիրը պարզելու համար ես շտապով նավ նստեցի և հասա Եգիպտոս: Այնտեղ դաշնակցական տեղական մարմնի գործունեությանը ծանոթանալուց հետո ճանապարհվեցի Կիպրոս: Նավը Սիրիայի ափերով է գնում: Կանգ է առնում Պորտ Սաիդում, Յաֆֆայում, Հայֆայում, Բեյրութում, Տրիպոլիում և ապա ուղղվում է Կիպրոսի Լառնակա նավահանգիստը: Մեր տղաներն այնտեղ են: Ես այնտեղ նավից իջնում եմ:

Պետք է նկատել, որ մի խումբ տղաների Կիպրոս հավաքվելը տեղի է ունեցել միայն այն նպատակով, որ գինական օգնություն հասցնեն 1895-ի ուշ աշնանը Զեյթունում բռնկած ապստամբության: Ինչպես հայտնի է, այդ ապստամբության գլուխն են անցած եղել Հնչակյան գործիչները՝ Աղասին⁷³, Հրաչյան⁷⁴ (հնչակյան), Սլեիը⁷⁵ և Ապահը⁷⁶: [18]96-ի սկզբներում այդ ապստամբությունը վերջանում է եվրոպական ներկայացուցիչների միջամտությամբ և թուրք պետության կողմից արված ինչ-ինչ առանձնաշնորհումներով: Պարագլուխները եվրոպացիների հսկողությամբ դուրս էին եկել Զեյթունից հենց այդ օրերում: Պարզ է, որ անմիջապես Կիլիկիա մտնելն անիմաստ էր դառնում: Հավաքված տղաները բողոքում են Գարոյին, որ իրենք եկած են Կիլիկիա մտնելու, մինչ իրենց ստիպում են սպասել: Անգործությունը մարդկանց մղում է անկարգության:

Ես (Կիպրոսում) Լառնակայում գտա միայն Գարոյին և մի երիտասարդի, որին նա պահել էր իր մոտ: Մյուս բոլոր երիտասարդները, ձանձրացած անգործությունից, մի քանի օր առջե վարձվել են իտալացիների կողմից որպես հսկիչներ նավով փոխադրվող ջորիների, որոնք իտալացիների կողմից] Աբիսինիայի⁷⁷ դեմ մղվող պատերազմի համար գնվել են Կիպրոսում և տարվել Զիբուլոթի:

Տարածայնության պատճառներից մեկն էլ լինում է այն, որ յուրաքանչյուր մեկը պահանջելիս է եղել այսքան գումար վերադառնալու համար այնտեղ, որտեղից եկել է: Գարոյի մոտ դրամ չի եղել. եղածը ծախսված է եղել սննդի համար: Գարոն էլ դժվարացել է դրամ ուզել մյուս մարմիններից, իրեն շատ անհարմար զգալով, որ հեղափոխության համար դեռ մի քայլ չարած՝ ստացած դրամը ծախսել է: Մյուս կողմից շվարած մնացել է իր ապագա անելիքը որոշելու համար, երբ այդքան բերան իրեն է նայում և սննդի պահանջ հայտնում: Իտալացիների կողմից ջորիներ գնելն ու տղաներին վարձելը Գարոյի համար փրկություն է դառնում: Այդ լքված միջոցին ես Կիպրոս եմ հասնում: Խնդիրն այդ կերպարանքն ստանալուց հետո իմ գալն ավելորդ է դառնում: Մենք որոշում ենք անմիջապես մնացած երիտասարդին ուղարկել իր մեկնած տեղը, որպեսզի իմ մոտ եղած դրամով կարողանայինք ապրել, մինչև որ հնարավոր լինի ապագա գործունեության համար հարկ եղած հետազոտությունները կատարել, զենքեր պահելու և Կիլիկիա փոխադրելու համար: Մեր

72 Կնոջ:

73 **Աղասի**. 1871-1937, (**Կարապետ Թուրսարզյան**), ազատագրական շարժման գործիչ, ՄԳՀԿ անդամ: 1895-1896 թթ. Զեյթունի հերոսամարտի կազմակերպիչներից և ղեկավարներից:

74 **Հրաչյա-Մարալ**, (**Գրիգոր Գրիբյան**), ազատագրական շարժման գործիչ, ՄԳՀԿ անդամ: Մասնակցել է 1895-1896 թթ. Զեյթունի հերոսամարտին:

75 **Սլեի**, **Ասատուր Տամդաճյան** (?-?), ազատագրական շարժման գործիչ, ՄԳՀԿ անդամ: Մասնակցել է 1895-1896 թթ. Զեյթունի հերոսամարտին:

76 **Ապահ**, **Պետրոս Գրնգրմյան** (?-?):

77 Եթովպիա:

ծրագիրը պարզ է՝ Կիպրոսը դառնալու է փոխադրության կայան: Այստեղ պիտի մթերվեն գենքեր, և երբ երկրում⁷⁸ կազմակերպություններ լինեն, գենքերը գաղտնի պիտի փոխադրվեն և դրվեն նրանց տրամադրության տակ, որպեսզի հարմար ընկերները բաժանվեն մարտիկներին ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնելու համար:

Իմ մոտ եղած դրամը շատ քիչ էր, մոտավորապես 100 ֆրանկ՝ մեր դրամով մի 37 ռուբլի: Օրական երկուսիս ծախս էինք հաշվվում 40 կոպեկ: Երկու ամիսը մեզ բավականացնում էր այդ՝ հետազոտություն կատարելու և միևնույն ժամանակ ժնկից ու Պոլսից մեր նամակներին պատասխան ստանալու և ըստ այնմ մեր ապագա անելիքը որոշելու համար: Մնացած դրամը մեզ բավական կլիներ փոխադրական ծախսերի համար մինչև Պոլիս:

Այստեղ ստիպված եմ հիշատակել, որ այն ժամանակ դեռ Դաշնակցությունը նյութական սուղ պայմանների մեջ էր. գործիչները պետք է ապրեին շատ նեղ և ապրուստի վրա պիտի ծախսեին շատ չնչին գումար: Ճանապարհորդություն կատարում էին ամենաէժան գներով: Երկաթուղու Գ. կլասը⁷⁹ և նավերի տախտակաման էր բոլորի բաժինը: Շուտով մենք Պոլսից նամակ ստացանք, որով հաղորդում էին, թե այնտեղ մարդու կարիք կա, և ինձ խորհուրդ էին տալիս անմիջապես մեկնել Պոլիս: Գարոն մի անգամ եղել էր Նիկոսիա կենտրոնական քաղաք և այցելել է նաև Ս. Մակարի վանքը, որ գործում է Կիպրոսի հյուսիսային ափերի մոտ մի լեռնային վայրում: Ես մեկնեցի Նիկոսիա, վանքի դիրքը տեսնելու համար: Այստեղ ես մի պատմություն պիտի անեմ, որից երևում է, թե ինչպիսի անտագոնիզմ կար երկու կուսակցությունների՝ Հնչակյան և Դաշնակցության միջև: Այդ ժամանակ դեռ Դաշնակցությունը երկրորդական կուսակցություն էր՝ համեմատելով Հնչակյան կուսակցության հետ, և դա՝ մանավանդ Կովկասից դուրս, ուր Հնչակյան կուսակցությունը և հռչակ ուներ, և ամենուրեք կազմակերպություն: Նա իր հետևում ուներ Բաբը Ալիի⁸⁰, Գում Գափուի⁸¹ ցույցերը, Փոքր Հայաստանի և Կիլիկիայի կազմակերպությունները և հիմա էլ՝ Զեյթունի ապստամբությունը: Նա շատ բարձրից էր նայում նորելուկ Դաշնակցության վրա, որ նոր-նոր երևան էր գալիս այդպիսի մի հեռավոր տեղում, ինչպիսին Կիպրոսն է: Հնչակյան տեղական մարմինները գիտեն, որ մենք ինչ-որ ծրագիր ունենք, բայց թե ինչ, այդ արդեն նրանց անհայտ է:

Մեկնելիս Գարոն ինձ հայտնեց, որ պետք է շատ զգույշ լինել վանքը գնալու համար: Նրանք⁸² շատ դժգոհ են, որ մենք այնտեղ ենք այցելում: Ես, իհարկե, նշանակություն չտվի: Նիկոսիայում կա մոտ 40 հայ ընտանիք, հայ եկեղեցի, դպրոց: Նրանց մայրենի լեզուն թուրքերենն է՝⁸³: Դպրոցում մանուկները հայերեն են սովորում: Այնտեղ կա և դաշնակցական մի տեղացի՝ Մելքոն Շահինյան անունով: Ես նրա մոտ եմ իջել, խոսում եմ Ս. Մակարի վանք գնալու մասին: Նա դեմ չէ և հայտնում է, որ հաջորդ օրը վանքի ծառան երկու ձիով կգա, փայտ կրերի, կարող եմ մեկը նստել, գնալ:

Առավոտյան, երբ պատրաստվում եմ ճանապարհվելու, Շահինյանի քույրը՝ Էլպիս, մի առույգ ու գեղեցիկ 12 տարեկան աղջիկ, հայտնում է, որ Հուլիանե վարժուհու աղջիկն իրեն ասաց, թե «Լավ է, դուք Դաշնակցական մը կորկեք վանք, մենք ալ երկու Հնչակյան անոր ետքեն կորկենք՝ անիկա մեռցնելու համար»:

Մելքոնը հետաքրքրվեց և իմացավ, որ իրավ, երեկոյան Հուլիանեի տանը ժողով է եղել, ուր հնչակյանները որոշել են մարդիկ ուղարկել իմ հետևից: Նա ինձ

78 Տվյալ պարագայում խոսքը Կիլիկիայի մասին է:

79 Դասը:

80 Կազմակերպել են հնչակյանները 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին Կ. Պոլսում՝ սուլթանի նստավայր Բաբը Ալիի մոտ:

81 Հնչակյանները 1890 թ. հուլիսի 15-ին Կ. Պոլսի Գում-Գափու թաղամասում կազմակերպել էին ցույց՝ պահանջելով կառավարությունից իրականացնել Բեռլինի դաշնագրով որոշված բարենորոգումները:

82 Նկատի ունի հնչակյաններին:

83 Նկատի ունի առավել հաճախ գործածվող լեզուն:

խորհուրդ տվեց չգնալ. «Անպիտան մարդիկ են, կարող են Ձեզ վնասել»: Ես չեմ հավատում այդ բոլորին: Մի օտարական հայ եմ այդ վայրերում, թեկուզ ոչ իրենց կուսակցությունից, ինչքան կույր պիտի լինեն մարդիկ, որ իրենց կուսակցությանը չպատկանելու համար ինձ վնասեն: Եվ նստում եմ բեռնակիր ձին ու ճանապարհ ընկնում, վանքի ծառան էլ մյուս ձին է նստած:

Քաղաքից նոր դուրս ելած տեսնեմ երկու ձիավոր են գալիս: Մեկին ճանաչում էի՝ Տիրան անունով հնչակյան է Լառնակայում, մյուսին առաջին անգամ եմ տեսնում: Տիրանը թրքախոս և արաբախոս է, հայերեն մի քանի բառ գիտի, Դևեճյանը գիտի նաև հայերեն: Միացան մեզ: Սկսեցին արաբերեն խոսել, ես մի բառ չեմ հասկանում: Իմացան ինձանից, որ ես կովկասահայ եմ, որ գնում եմ վանքը տեսնելու որպես ուխտատեղի, որ գիշերը պիտի մնամ, քանի որ հազիվ մթին հասնենք: Վերջապես հասանք՝ հայկական մի վանք, բավական լավ մնացած: Այդ ծառայից զատ ուրիշ ոչ ոք չկա: Շրջապատը ծածկված է խիտ անտառով, որի մեջ վայրի նարնջենին կարմրին է տալիս առատ ու խոշոր նարինջներով: Փորձում եմ համը տեսնել, դառն է, լեղիի պես: Այս ամբողջը՝ անտառը [ձգվում է] մինչև ծովափ, որ 3 վերստի վրա է, պատկանում է վանքին: Դրա հասույթով Նիկոսիայի դպրոցն է պահվում: Մի հրաշալի վայր է, վանքից լավ դիտողը տեսնում է Կիլիկիայի ափերը՝ 60 վերստ հեռավորության վրա: Մութն է, պիտի գիշերենք: Ծառան մի նավթի լամպ է տվել մեզ: Սենյակը մի հատ է՝ հատուկ հյուրերի համար: Երկուսը խոսում են շարունակ, մեկը մյուսին բաներ է թելադրում, նա էլ ինձ է հարցնում, ես պատասխանում եմ այդ հարցերին շատ պարզ կերպով: Վերջապես պառկելու ժամն է: Մեկը հանում է ատրճանակն այնպես, որ տեսնեմ, դնում է բարձի տակ, մյուսն էլ է հանում: Ես տեսնում եմ, որ նրանք ինձ են փորձում, թե արդյո՞ք պիտի վախենամ և թե ես էլ արդյո՞ք ատրճանակ ունեմ: Եթե ատրճանակ չտեսնեն, կկարծեն, թե չունեմ, այդ դեպքում փոքրոգի մարդիկ հավանորեն քաջություն կստանան վրաս հարձակվելու, մտածում եմ ես: Կամաց-կամաց հավատս խախտվում է դեպի այդ միամիտ ու խաբված մարդիկ: Տեսնում եմ, որ բանի տեղ չեմ դնում, ինձ հարցնում են, թե ես ատրճանակ չունեմ:

–Ունեմ, բայց այսպիսի տեղի համար չէ. նա թշնամու համար է,–ասում եմ ու պառկում:

Գիշերն անցավ առանց որևէ միջադեպի. կողք կողքի քնեցինք: Առավոտ վաղ վեր կացանք: Ես խնդրեցի ծառային ձիեր տրամադրել՝ մեկն ինձ, մյուսն իրեն: Պտտեցինք ամբողջ կալվածքը, գնացինք ծովափ, բարձրացանք լեռան լանջերը: Ամենուրեք հասած նարնջի ծառերը ճղակտոր են լինում, ոտքի տակ թափված են, բայց որ ուտելու բան չեն: Երկու հնչակյանները քայլ առ քայլ հետևում են ինձ՝ ինչի [վրա] եմ նայում, ինչ բանի եմ ուշ դարձնում, բոլորը դիտում են և ինձ հարցեր տալիս, թե ինչ գործ ունեմ այս անայի վայրում, ուր բնակության հետք անգամ չկա:

Այնպիսի տեղ է, ուր հազարավոր մարդիկ կարող են պահվել և անհամար գենքեր: Այս է ընդհանուր տպավորությունը: Բացի անտառը, տեղ–տեղ հսկա քարա-ժայռեր և քարանձավներ կան: Մեր փնտրածն էլ հենց այսպիսի տեղ է: Վերադառնում եմ: Նիկոսիայում բոլորը հավատացած են, որ ես այլևս վերադարձողը չեմ, որ ինձ սպանել են, և շատ ուրախացան, երբ ինձ կենդանի տեսան: Այդ երկյուղն ինձ հասկանալի դառավ, երբ ինձ պատմեցին, թե մի տարի առաջ մի դաշնակցական է եկել Կիպրոս ու աշխատել է կազմակերպություն առաջ բերել: Շատ չանցած այդ դաշնակցականն անհայտանում է: Այդ դաշնակցականի անունն էր Շնավոնյան: Եվ իսկապես, նա այնուհետև լույս աշխարհի չէրևաց այլևս: Այս անգամ պայմանները տարբեր էին. ես մենակ չեմ, կա վանքի ծառան, կան նաև իմ հետևում մարդիկ, որոնք կփնտրեն ինձ, կա նաև հանգամանք, որ ես առույգ, առողջ ու սառն⁸⁴ եմ՝ ինձ չնոտեցան:

Լառնակայում իմացանք, որ տեղական Հնչակյան մարմինը շարունակ մեզ հե-

84 Այսինքն՝ սառնասիրտ:

տևելիս է եղել և հիմա իմ Նիկոսիա մեկնելուս պես Տիրանին, որ կիսանորմալ մի անձնավորություն էր, ուղարկում է իմ հետևից: Կիլիկիայի գործունեությունը նրանք մոնոպոլ էին դարձրել և չէին հանդուրժում, երբ ոչ հնչակյան հեղափոխականը ոտք է դնում Կիպրոս, իսկ Կիլիկիայի մասին խոսք լինել չի կարող: Այդ հանգամանքը մեծամեծ խոչընդոտներ պիտի հարուցաներ մեր ամեն մի քայլում: Որևէ նախաանձայնդիր մի պետություն այնպիսի եռանդով չի պաշտպանում իր սահմանները թշնամուց, ինչպես Հնչակյաններն իրենցը համարած Կիլիկիան: Այս առթիվ ես դեռ ասելիք կունենամ, երբ Կիլիկիա ստնեն: Միննույն ժողովրդի երկու հատվածների միջև գոյություն ունեցող այդ ուժեղ խտրականությունը իմ հոգուն ըմբռնելի չէր: Երկուսի ծրագիրը նույն էր՝ հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրությունը. ինչու՞ պիտի անջատ աշխատեն ու նույնիսկ իրար խանգարեն: Ես հավատացած եմ, որ եթե այդ երկու ուժերը միացած լինեին և միանգամից հարվածեին, թերևս մեր ժողովրդի բախտը այլ կերպ կարգադրվեր: Վասպուրականի գծով սպառվող գինական և անձնական ուժերը եթե լինեին Ջեյթունում, հավանորեն այդ շրջանը կատարյալ անկախություն ձեռք բերեր և ոչ թե գոհանար թրքական դատարկահնչյուն խոստումներով և զենքերը վար դնելով:

Այս մտքերն ինձ մղում էին մոտենալ հնչակյաններին հենց Կիպրոսում և մի տեսակ համերաշխության կամուրջ ձգել երկու կուսակցությունների միջև: Այդ ժամանակներից սկսած՝ հնչակյաններն արդեն պառակտման սաղմերն էին ապրում. «հերոսների» առաջ գալը խախտում էր Հնչակյան կենտրոնի՝ Ավոյի⁸⁵ և Մարոյի⁸⁶ դիրքերը: Նոր-նոր ուժեր էին հրապարակ գալիս, նոր կուռքեր բարձրացնում կեդրոնի բարձունքի վրա: Այդ հանգամանքը շատ դյուրացնում էր հնչակյաններին համաձայնության հող գտնել մեզ հետ: Նրանց առաջնորդներն արդեն հարգանք չէին ներշնչում իրենց ստորադրյալներին: Ֆանատիկները, ինչպես Տիրանն է կամ Դևեձյանը, համոզմունքի մարդիկ չէին, եթե իմանային, որ մենք գալիս ենք իրենց գործունեությունն օժանդակելու, կամաչեին իրենց քայլերից, ինչպես և հայտնի դարձավ, երբ մոտեցանք: Գարոն նոր մարդ էր, նա, ինչպես և Հրաչը, համալսարանը թողել էին ու մտել հեղափոխական ասպարեզ ոչ թե այս կամ այն կուսակցության ծառայելու, այլ հայ ժողովրդի համար: Այնպես որ մենք համամիտ էինք գործում: Մենք նույնիսկ զիջումների էինք պատրաստ, միայն թե միություն կայանա բոլոր հայ հեղափոխականների միջև: Ես անձնապես թե՛ այն ժամանակ և թե՛ հետո չեմ եղել նեղ կուսակցական: Այդ գիծը իմ մեջ խոսել է շատ ուժեղ կերպով, և պիտի խոստովանեմ, հենց դրա համար էլ հաճախ իմ կարծիքների մեջ մնացել եմ մենակ: Ես ու Գարոն մինչև իսկ այդ մասին գրեցինք Ժնև և ջանացինք ավելի լայն մասշտաբով խնդիրն արծարծել: Այդ միջոցներին Սվազլին պատահաբար անցնում էր Կիպրոսով դեպի Եվրոպա: Նա Հնչակյան նոր պարագլուխներից էր: Գնացինք մոտը և այդ ուղղությամբ հետը խոսեցինք: Կիլիկյան ապստամբությունը բավական ամբարտավան էր դարձրել առհասարակ բոլոր Հնչակյան պարագլուխներին: Նա հայտնեց, որ ինքը Լոնդոնում կխոսի իր ընկերների հետ այդ առթիվ, բայց հույս չունի, թե մի բան դուրս կգա, եթե դաշնակցականները հրաժարվեն Հնչակյան ծրագիրն ընդունելուց:

Շատ չանցած մենք նամակ ստացանք Ժնևից, ուր Հունանը մեր քայլերը համերաշխության խնդրում գտնում էր անթույլատրելի: Նա ասում էր, որ դա հիմնական խնդիր է, առանց Ընդհանուր ժողովի որոշման ոչ ոք բանակցելու իրավունք չունի մեր կազմակերպության կողմից համերաշխության կամ միության մասին: Մենք նկատեցինք, որ վերին խավերն են այդպես տրամադրված: Երկու կուսակցություններում էլ բարձրացումն է եղել անհամերաշխ տրամադրության և այդ գիծը վերևից

85 Ավո, Ավետիս Նազարբեկյան (1866-1939), հայ ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս, գրող: Հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից:

86 Մարո Նազարբեկյան (1864-1941), հայ ազատագրական շարժման գործիչ: Հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից:

ներշնչվում է վարերը⁸⁷։ Թե չէ մի Տիրան, մի սիրիացի հայ, թեկուզ կիսախելագար, ինչո՞ւ պիտի մինչև այնտեղ իջնի, որ գա իմ ճանապարհի վրա կանգնի, առանց ինձ հաշիվ տալու, թե այդ ուղին, որով ես գնում եմ, ոչ իրեն անձնապես և ոչ իր կուսակցությանը վնասել չի կարող։

Այդ միջոցին նյութապես շատ վատ դրության մեջ էինք։ Կիպրոսում մնալ այլևս միտք չունեք։ Պոլսից ինձ կանչում էին։ Գարոյի համար գրում էին, որ պիտի մնա, մինչև ինձ կարողանան ներս ընդունել։ Դրան ոչ մի տեղից խնդրել չէինք ուզում, նախ համերաշխության խնդրում Ժնևի բռնած դիրքից վշտացած էինք, ապա, մի գործ չկատարած, դժվար էր դրան ուզել։ Ճամբի համար որոշ գումար պահել էինք. ես Պոլիս կանտնեի, Գարոյի ապրուստի խնդիրն էր մեզ զբաղեցնում, մինչև որ Պոլսից իրեն գրեինք գար։ Այդ միջոցին մի հույն տղա, սպարմազիտից շինած բաղն իր ձագերով դրած ջրով լի ափսեի մեջ, ման էր ածում ու ծախում։ Գարոն առաջարկեց դրա շինելը սովորել, այստեղից հեռանալ մի ուրիշ վայր, օրինակ՝ Հունաստան, այնտեղ այդ բաղնիկները ծախելով ապրել, մինչև ես Պոլիս հասնեի։ Այդպես էլ արինք. մի բաղ իր ձագերով գնեցինք և նրանց չափով սկսեցինք կաղապար շինել տեղական փափուկ քարից։ Երկուսով աշխատում էինք՝ քարը փչացնում, նորը վերցնում, մինչև որ կարողացանք մի մեծ ու մի փոքր կաղապար շինել։ Սպարմազիտը հալեցինք, ձուլեցինք, և դուրս եկավ նույնը. պակասում էին գույները կտուցի, աչքերի, այդ էլ գտանք։ Ամեն ինչ պատրաստ էր։ Այնտեղ ոչ մի հատ չծախեցինք։ Անհարմար էր։ Նախ կուսակցական պրեստիժը⁸⁸, ապա մեզ շատերը, նույնիսկ տեղական հույները լավ ճանաչում էին որպես ոչ այդ պարապմունքի տեր մարդիկ։

Պոլսի հետ նամակագրում էինք ռուսական փոստ՝ Մարգար Մարգարովի հասցեով, իսկ այդ հասցեի տերը փոստի պաշտոնյա էր։ Դա Վռամյանն էր, որը ծառայում էր ռուսական փոստում, իբրև ռուսերեն գիտցող մարդ։ Նա խոշոր գործ էր կատարում իր այդ պաշտոնով, ոչ միայն ամեն կողմից եկած նամակներն էր ստանում, այլև նավերից մարդիկ էր հանում քաղաք, երբ փոստային մակույկով գնում էր նավ փոստը ստանալու։ Հարկավոր էր, որ միայն ես ճանապարհվեի ռուսական նավով և հեռագրով հաղորդեի մեկնելուս մասին։ Ես ու Գարոն նստեցինք ռուսական մի նավ, ես՝ Պոլստ համար, իսկ Գարոն տոմսակ վերցրեց Պիրեյի համար՝ Զնյունիայում նավից նավ փոխադրվելով Հունաստան երթալու համար։ Նա այնտեղ իր գլուխը պիտի պահեր շինծու թռչուններ ծախելով, մինչև ես նրան փող հասցնեի։

Զնյունիայում Գարոն մի նավակ վարձեց, որ իրեն փոխադրի դեպի Հունաստան գնացող նավը, մակույկավարը համաձայնեց, Գարոն մնաս բարև ասաց ինձ ու մեկնեց։ Հանկարծ նկատեցի, որ մակույկը, փոխանակ դեպի մատնանշված նավը գնալու, ուղղվեց դեպի քաղաք։ Ես իսկույն գլխի ընկա, որ նրան կառավարության ներկայացուցչի մոտ են տանում, կարող են ձերբակալել։ Ես նկատեցի, որ Գարոն տեղից վեր կացավ, մակույկավարի վրա գնաց, ինչպես երևում է, մակույկը դարձնելու համար, բայց մակույկի մեջ մեկը կա, որ չի թողնում։ Հետո իրենից իմացա, որ լրտես է եղել։ Գարոն ֆրանսերեն լավ գիտեր, հասկացնում է, որ ինքը ֆրանսիացի է և ուզում է գնալ Պիրեյ, ու ձեռքը տանում է դեպի իր ատրճանակը։ Լրտեսը համոզվելով, որ նա իրավ ֆրանսիացի է, ճանապարհը փոխել է տալիս ու հասնում մոտակա նավը։ Ես հանգիստ շունչ եմ առնում։ Գարոն ավելի եվրոպացու է նման, քան հայի։

Հունիսի 10-ին մեր նավը հասնում է Պոլիս։ Բոսֆորի մեջ նավը կանգնած է շուրջս եմ նայում՝ ապշեցուցիչ տեսարան ամեն ուղղությամբ։ Գեղեցիկ է Պոլիսն իր մարմարյա պալատներով, վերսլաց սկիթներով ու մինարեթներով, բայց բնությունը գերազանցում է ամեն ինչ։ Ճամբորդներն անմիջապես թողնում են նավը։ Ես սպասում եմ, որ շուտով կգան և ինձ կտանեն։ Տրված նշանը վրաս (կարմիր փողկապ), անհամբեր եմ, թե երբ պիտի գան։ Կիպրոսից գրել եմ, թե առաջիկա ռուսական նա-

87 Նկատի ունի կուսակցությունների տեղական կազմակերպությունները։

88 Հեղինակություն։

վով մեկնելու են: Օրը կես դառավ, դարձյալ մարդ չկա: Ռուսական դրոշակով մա-
կույկ եկավ, գնաց, բայց ինձ ոչ ոք չի մոտենում:

Ամառվա կիզիչ արևի տակ, տախտակամածի վրա մտամոլոր շրջում են: Քարա-
ծուլս են բեռնում նավի մեջ, նրա փոշին և արևը ինձ սևացնում են: Բայց այդ ոչինչ,
հոգեպես են տանջվում, եթե նամակս հասած չլինի՝ ես կորած եմ: Նավը ուղղակի
գնալու է Օդեսա, իսկ ես ունեի պարսկական պասպորտ Մինասով ազգանունով:
Ինձ նավից դուրս կանեն, և կընկնեմ թուրք ոստիկանության ձեռքը: Հետո կա իմ
անկողինը և մի ձամպրուկ, որի մեջ են երկու ատրճանակ: Սրանք ինչ պիտի անեն:
Մտածում են այս բոլորի մասին: Շտապ նամակ են գրում Մարգարովի հասցեով,
գցում են նավի փոստխարկը: Թերևս ստանա և գեթ վաղը գա ինձ հանելու: Քիչ
վերջն իմանում եմ, որ նավը նույն օրն իսկ, երեկոյան, մեկնելու է: Ճամբորդ հա-
մարյա թե չկա: Նավը պատրաստվում է մեկնել: Ես ուզեմ, չուզեմ պիտի մնամ նավի
վրա, բայց պարսկական անձնագրի վրա վիզա չի դրված, ուրեմն, երբ անձնագիր
հարցնեն, չեմ կարող ցույց տալ, դրանով պաշտոնյաներն իրավունք չունեն ինձ
ռուսական նավահանգիստ հասցնել: Մի քանի ձամբորդներ եկան: Նավն առաջին
նշանը տվեց՝ պաշտոնյան ձամբորդներից անձնագիր է պահանջում, շուտով ինձ է
դիմելու: Ես րոպեապես որոշում եմ ու կատարում. պարսկական պասպորտս պատ-
մում եմ և հայտնում եմ իմ իսկական ով լինելս և ավելացնում եմ, որ ռուսական
անձնագիրս կորցրել եմ:

«Այնուհետև մենք Ձեզ չենք կարող տանել Օդեսա: Ձեզ կթողնենք Պոլիս», -
ասում է պաշտոնյան ու հեռանում:

Շուտով մի նավաստի կանգնում է ինձ մոտ, որպես հսկիչ, որպեսզի ես չպահվեմ
նավի մի անկյունում և այդպիսով երևամ ռուսական նավահանգստում: Ես հսկողու-
թյան տակ եմ, ռուսական կառավարությունն իմ դեմ ոչինչ չունի:

Ենթադրում եմ, որ ինձ կիջեցնեն և հսկողության տակ ռուսական հյուպատոսին
կհասցնեն մինչև ինքնությունս հաստատվելը և ապա կուղարկեն իմ հայրենիքը՝
Կովկաս: Բայց այդպես չեղավ: Ժամանակին նավը շարժվեց, և ես մնացի նավի
վրա: Հասանք Բոսֆորի վերին մասերը. Բեյութ-Դերեյի դիմաց նավը կանգնեց: Նա-
վի մեջ էր նաև նավային ընկերության ազենատը⁸⁹ մի հույն, որը ռուսերեն գիտեր:
Նա նավից իջավ մի մակույկ, ինձ էլ իմ իրերով միասին իջեցրին նույն մակույկի
մեջ: Նավը առաջ շարժվեց: Հույն գործակալը մակույկի մեջ ինձնից իմացավ, որ ես
իբր թե կորցրել եմ ռուսական պասպորտս, ասաց, որ ոչինչ չկա, այստեղ ծովափ
դուրս կգանք, կնստենք ներքին նավերից մեկնումեկը, որ ամենի մի 1/2 ժամ գնում
է դեպի Պոլսո կամուրջը, այնտեղ կիջնենք, որևէ հյուրանոցում կգիշերենք, առա-
վոտյան կներկայանանք ռուսական հյուպատոսարան ու կհայտնեք Ձեր պասպորտի
կորստի մասին:

Դուրս եկանք ծովափ: Գործակալն իմ իրերը հանձնեց մի բեռնակրի, հետո եկավ
մինչև Բեյութ-Դերեյի նավահանգիստը, այնտեղ մի տոմսակ գնեց, ինձ տվեց, իրերս
էլ հանձնեց, որ նավի մեջ դնեն ու ինքը հեռացավ:

Գործի այս ընթացքն ինձ համար բոլորովին անսպասելի էր. ես հիմա Պոլսում
եմ և ազատ մարդ եմ, և ոչ ոք չգիտի իմ մասին: Բայց մի հանգամանք մտատանջում
է ինձ, որ տեղական թուրքերեն չգիտեմ, մեր⁹⁰ թուրքերենով էլ ես ինձ կարող եմ
մատնել: Որոշեցի թուրքերեն երբեք չխոսել: Նստեցի նավ, հասանք Պոլսո կամուրջը:
Իրերս ինքնս վերցրի և դուրս եկա կամուրջի վրա ու կանգնեցի: Մի թուրք մոտեցավ,
իրերս վերցրեց, ես ձևանում եմ, որ նորեկ չեմ, որպեսզի կասկած չհրավիրեմ իմ
վրա: Ինձ հարկավոր է այս գիշեր մի կերպ անցկացնել, առավոտյան ամեն ինչ
կկարգադրվի: Ձեռքով հրեցի թուրքին և առաջն ընկա դեպի Ստամբուլի կողմը,
մտա առաջին փողոցը, խանութների շարքը, տեսա մի հայ խանութպան, մոտեցա և
խնդրեցի հայերեն լեզվով, որ մի պանդոկ ցույց տա: Նա բեռնակրին մատնացույց

89 Գործակալ, աշխատակից:

90 Նկատի ունի իր իմացած կովկասյան թուրքերի լեզուն:

արեց մոտակա «Բրուսա» հողթելը և ինձ հայտնեց, որ այնտեղ բոլորը հայեր են և հողթելի տերն էլ մի լավ թուրք է: Բեռնակրին էլ ասաց, որ այնտեղ այնպիսի մի սենյակ դնեն ինձ, ուր հայ է ապրում:

Հողթելի տերը շատ քաղաքավարությամբ ընդունեց ինձ և ուղարկեց ամենավերի հարկը, մի սենյակ, ուր նստած էր մի ծերունի բուրսացի հայ: Առհասարակ արևելքում ընդունված է միևնույն սենյակում երկու, երեք, չորս մահձակալ պահել և ամեն մինը մի հաձախորդի հատկացնել՝ ով կուզե լինի: Այդ բանը նկատել էի և Եգիպտոսում: Իմ չար բախտից դուրս եկավ, որ այդ ծերունին հայերեն բոլորովին չի իմանում: Հասկացավ մի կերպ, որ ես պարսկաստանցի խալիչայի⁹¹ վաճառական եմ, ապրում եմ Բեյութ-Դերեյում և հիմա եկել եմ Պոլիս: Շատ պարզ ամենքի համար: Պառկեցի քնելու, բայց չեմ կարողանում, օրվա տպավորությունները, այդ անհաջող սկիզբը, անսպասելի կերպով քաղաք մտնելը, առավոտյան իմ անելիքը մեր ընկերներին գտնելու համար: Այս բոլորը խիստ հուզումով լցրել էին իմ հոգիս, և ես ծանր թմբիրի մեջ անհամբեր սպասում էի առավոտյան բացվելուն: Հանկարծ ինչ-որ աղմուկի ձայն է հասնում ականջիս: Փողոցներով մարդիկ են վազում, մեծ մասամբ բոքիկ: Նայում եմ լուսամուտից, ներքևում, շատ ցածում, փողոցում խռնված մարդիկ էին երևում, լույս չկա, որ մի բան հասկանամ, ծերունին խռնված է, քաշվում եմ, որ գարթ-նեցնեմ և բան իմանամ: Թանձր խավարի մեջ հագիվ շարժվող ամբոխն է երևում, ոմանց ուսին ինչ-որ բան դրած: Աղմուկը քանի գնում, ուժեղանում է: Լսվում է մի ուժեղ և ձիգ ձայն, որ հայտարարության է նման: Ոչինչ չեմ հասկանում: Սիրտս ճնկվում է: Անծանոթ միջավայր եմ ընկել, ոնց որ երկնքից իջած, հագար ու մի ենթադրություն եմ անում: Մտքերիս առաջ ծառանում են հայկական ջարդերը: Չլինի թե քաղաքում ջարդ է քրիստոնյաների, և այդ բարձր ձայնը ֆանատիկ կրոնականի կոչ է բոլոր հավատացյալներին՝ անխնա լինել դեպի բոլոր գյավուրները: Մի կես ժամ անց աղմուկը խաղաղվում է, բայց դա երկար չի տևում: Նոր մի աղմուկ, նույնպիսի կանչ է լսվում այս անգամ մի ուրիշ կողմից: Նորից մարդկանց բազմություն, ոտաբոքիկ, շատերը կիսամերկ վազում են՝ ինչ-որ բան դրած ուսերին: Մի զարհուրելի գիշեր անցկացրի, մի աներևակայելի գիշեր, այնպիսին, որ մարդու մտքով չի կարող անցնել, և եղավ լուպե, որ ես ենթադրում եմ, թե այդ բոլորը երագումս եմ տեսնում:

Վերջապես լուսացավ, աղմուկները խաղաղել են, քունս իսպառ փախել է, և ես անհամբեր եմ, թե երբ ծերունին կգարթնի, որ ինձ ասի այդ առթիվ: Բայց ինչպես հարցնեմ, մտածում եմ, թերևս այնքան տարրական և սովորական բան է կատարվածը, որ իմ հարցմունքը նրան տարօրինակ պիտի թվա, թե ինչպես Բեյութ-Դերեյում ապրող վաճառականն այդքանը չգիտե և հանկարծ կասկածի, թե ես այն չեմ, ինչ ասել եմ:

Վերջապես ծերունին զարթնեց և հարցրեց, թե ես լավ եմ քնել: Ես պատասխանում եմ և հարցուփորձ անում գիշերվա անցքերի մասին: Երկար բացատրություններից հետո նա կարողանում է կռահել եղելությունը և «Թուլումբաջի, յանգըն» բառերն է արտասանում: Մի կերպ հասկանում եմ, որ հրդեհ է եղած: Հետո ապրելով Պոլսում, տեսա որ դա շատ սովորական երևույթ է ամենքի համար: «Թուլումբաջի» ասում են հրդեհաշեջներին: Սա պետական մի կազմակերպություն չէ, այլ ինքնաբերաբար կազմված մի միություն, որ հրդեհի ժամանակ հրապարակ է նետվում իր փոքրիկ, ուսերի վրա տարվող ջրցան մեքենայով: Խառնիճաղանձ անգործների մի բազմություն է, որ գիլ կանչի հրավերով վայրկենապես խռնվում են որոշ տեղերում և շտապում հրդեհի վայրը: Ամեն մի թաղ ունի իր նման խումբը: Կանչողը գիշերապահն է, որ հայտարարում է հրդեհի վայրը, և ահա բոլոր թաղերի թուլումբաջիները դեպի միևնույն տեղն են վազում: Պարզ է, որ երբ հրդեհը կա Պոլսի որևէ թաղում, բոլոր թաղերի մեջ էլ նույն իրարանցումն է և վազվոտությամբ, իսկ հրդեհը Պոլսում ամենօրյա երևույթ է, հաճախ՝ օրական մի քանի կետերում: Լինում են հրդեհներ, որին ճարակ են դառնում ամբողջական թաղեր հազարավոր տներով: Տներն ընդ-

91 Գորգ:

հանրապես տախտակից են շինվում: Թուլումբաջիներն ապրում են հրդեհի հատույթով, եթե հրդեհը հանգցվում է, տերը նրանց նվեր է տալիս, բայց տասնյակ խմբերի բավարարել մի մարդ չի կարող: Ավելի շատ նրանք ոգևորվում են հրդեհից հակշտակած իրերով. հրդեհի շրջանի տներն են մտնում ու իրերը դուրս թափում, որպեսզի թե ազատելու համար հրդեհից, որ, նրանց ասելով, մոտալուտ է: Տերը հակառակվում է, ասելով, որ հրդեհը իր տանը չի հասնի, բայց նրանք որոշել և ի կատար են ածում, մինչդեռ հակառակ կողմում հրդեհն իր ավերմունքն է գործում: Թուլումբաջիները մոտենալ այդ կողմին իսկ չեն համարձակվում. ոտաբոքիկ, գլխաբաց, կիսամերկ՝ որքան կարող են մոտենալ, որ մի օգնության հասնեն: Ջրցան մեքենայի ջուրը մի բոպեում վերջանում է, ամբոխն այդ մեքենան շալակած նորից աղմուկով վազում է այս ու այն կողմ՝ ջուր վերցնելու ու նորից հարայ-հրոցով դառնում է հրդեհի վայրը:

Ահա այս իրարանցումն է, որ ամբողջ գիշեր ինձ հազար ու մի ենթադրություններ անել տվեց:

Ես պետք է գտնեմ ռուսական փոստատունը: Ծերունուն հարցրի, նա հասկացրեց, որ Գալաթայում է, կամրջից այն կողմ: Նա հագնվեց, առաջարկեց միասին գնալ կամուրջ, ցույց տվեց ինձ կամրջի սկզբին կանգնած սպիտակ զգեստով մարդկանց և ասաց, որ մի մետալիկ (թրքական դրամ երկու կոպեկ արժողությամբ) կտանք նրանց ու կանցնենք կամուրջը, ապա կհարցնեք «Ռուս փոստահանեսի նեյերդե դըր»⁹² Ձեզ ցույց կտան: Մետալիկի մասին ես գաղափար չունեի, ձեռքումս եղած չնչին դրամն էլ Կիպրոսի դրամ էր: «Մետալիկ չունեմ, խնդրեմ ինձ մի մետալիկ տուր», - ասացի: Նա ինձ տվեց և ես հանձնելով [դրամը] կամրջի հսկիչին՝ անցա: Հարցնելով գտա ռուսական փոստը կամրջից շատ մոտ տեղում: Մտեցա, տեսնեմ ռուսական դեմքեր: Հիմա չգիտեմ, թե ինչպես հարցնեմ Մարգարովի մասին: Նա այդ ազգանունը գործ է դնում նամակների համար, անշուշտ, ունի իր անունը, որ ես չգիտեմ: Ստիպված եղա պատահած ռուս պաշտոնյային ռուսերեն հարցնել, թե այդտեղ պաշտոնավարող հային կարող եմ տեսնել, ենթադրեցի, որ մեկից ավելի հայ չի լինի:

«Հա՛, Դուք երևի Դերձակյանին եք ուզում», - ասաց նա և կանչեց: Դեմս դուրս եկավ մի բավականին ցած հասակով, թափանցող աչքերով 26-27 տարեկան երիտասարդ: Շտապ-շտապ ինձ հարցրեց, թե ինչ եմ ուզում: Հարցին պատասխանելու փոխարեն հարցրի.

«Այստեղ միայն Դու՞ք եք պաշտոնյա, թե՞ ուրիշ հայ էլ կա»:

«Մենակ ես եմ, բայց ինչ եք ուզում», - հարցնում է նա:

«Մարգարով ազգանունով նամակները փոստից ո՞վ է ստանում», - հարցրի ես: Այդպիսի հարցն անսպասելի էր նրա համար, աչքերը հառեց վրաս:

«Բայց Դուք ո՞վ եք», - հարցրեց նա:

«Երեկ Դուք պիտի ռուսական նավից Մարին հանեիք, ինչպես եղավ, որ մոռացաք»:

«Անկե այս բոպեին նամակ ստացա և քիչ վերջը պիտի գնամ նավ»:

«Բայց նավը երեկոյան մեկնեց Օդեսա», - ասի ես: - «Փոխանակ Դուք նրան գտնելու, նա է Ձեզ գտնում»:

«Ուրեմն Դուք Մամրն եք, բայց ինչպե՞ն դուրս եկաք»:

«Այդ մասին հետո», - ասի ես:

Պարզվեց, որ Կիպրոսից գրված նամակում առաջիկա նավ կարդալով՝ հասկացել է հաջորդ նավ, ուրեմն և ինձ սպասելիս է եղել հաջորդ շաբաթ, իսկ իր ստացածը իմ նավից նախորդ օրը գրած նամակն է եղել: Թյուրիմացությունը պարզվեց:

«Դե շուտ մարդ գտիր, իրերս հոթելից բերենք: Մեջը երկու ատրճանակ կա իրենց փամփուշտներով», - ասացի ես:

Նա ինձ առաջնորդեց մի խանութ, որ պատկանում էր մի ռուսահայի, և առաջար-

92 «Ռուսական փոստատունը որտե՞ղ է»:

կեց ինձ այնտեղ սպասել մինչև ինքը կարգադրի: Այս խանութում գործակատարի պաշտոնում տեսա մի երիտասարդի, որ նախորդ օրը նավից ապրանք [էր] ստանում և ապրանքն էր հանձնում: Նա ինձ շատ էր նայում, այնպես որ ինձ թվաց, որ թրքական գաղտնի ազնու կարող է լինել: Պարզվեց, որ դա տեղական մեր աշխատակիցներից մեկն է՝ Մկրտիչ Հատիկյան⁹³ անունով, տրապիզոնցի, որի մասին ես խոսելիք կունենամ, երբ Կիլիկիա մտնեմ: Վռանյանը⁹⁴ իմաց էր տվել Բաբկեն Սյունիին (Պետրոս Փարյան)⁹⁵, որ ժպտալով մտավ խանութ, բարևեց և հարցրեց, թե որտեղ եմ գիշերել: Երբ տեղն իմացավ, խորհուրդ տվեց ատրճանակներն առանձին մարդու ձեռքով բերել տալ, որպեսզի իրերը կամրջից անցնելիս խուզարկության ժամանակ չբռնվեն: Դուրս է գալիս, որ իրեր փոխադրելու ժամանակ կամրջի վրա կասկածի դեպքում խուզարկության են ենթարկում: Նա միևնույն ժամանակ առաջարկեց ինձ այլևս չգնալ հոթել. կամրջից անցնել-դառնալը որոշ կասկած է առաջ բերում ոստիկանական լրտեսների մեջ, և պատահմամբ կարող են ինձ բռնել, իսկ ես ոչ մի դոկումենտ⁹⁶ չունեմ: Որոշեց 3 հոգի ուղարկել հոթել, որոնցից մեկը կվերցնի ձամպրուկի միջի ատրճանակներն ու փամփուշտները ու մենակ կանցնի կամուրջը, մյուս երկուսը հետո կվճարեն հոթելի մի գիշերվա վարձը և իրերը վերցնելով՝ կամուրջը կանցկացնեն: Այդպես էլ եղավ, ես ոչ հոթել գնացի, ոչ էլ ծերունի բրուսացուն տեսա, որ փոխ առած մի մետալիկը վերադարձնեի: Դիտելի մի բան է, որ այդչափ խստությունների մեջ այդ ժամանակ Պոլսի հյուրանոցներում գիշերողի անունն իսկ չէին նշանակում և ոչ իսկ հետաքրքրվում, [թե] եկողն ինչ մարդ է: Ամեն ինչ շատ նահապետական ձևով էր կատարվում:

(Շարունակությունը հաջորդիվ):

Summary

LATTER-DAY MEMORIES OF MAR

Part one. The early years of working in ARF Dashnaktsutyun

Prepared by Ruben H. Gasparian and Ruben O. Sahakyan

Key words –Mar, ARF Dashnaktsutyun, Simon Zavaryan, Yerevan, Gandzak, dynamite, Jalal-ogli, Cyprus, Armen Garo, Hinchaks, Constantinople, Onnik Derdzakyan, Babken Syuni.

Memoirs of a famous activist of ARF Dashnaktsutyun Michael Ter-Martirosyan (Mar), which will be published in this and subsequent issues of the magazine VEM, begin with a description of the Armenian revival of 1880 and are terminated in 1913, by the events of the First Balkan War. The first part presents the membership of Mar to the party, who was then a teacher in Ganzak and his first steps on the instructions of Simon Zavaryan – acquisition of dynamite from mines of Getabek, then teachers' and party activities in Jalaloglu. He describes

93 Մկրտիչ Հատիկյան (Պոստագի, ?-?), ՀՅԴ առաջին գործիչն է, ով գործել է Կիլիկիայում:

94 Օսնիկ Դերձակյան (Արշակ Վռանյան, 1870-1915), հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ:

95 Պետրոս Փարյան (Բաբկեն Սյունի, 1873-1896), հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ:

96 Փաստաթուղթ: